

บทสรุป

ความสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ องค์การศึกษาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ลงมติยกย่องให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นบุคคลสำคัญผู้หนึ่งของโลก และขอให้ประเทศต่าง ๆ ซึ่งเป็นสมาชิกขององค์การจัดงานเฉลิมฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปีของพระองค์ท่านขึ้นในประเทศของตนภายในปีนั้นเอง นับเป็นเกียรติอันสูงส่งที่ประเทศไทยและชาวไทยทั้งปวงได้รับ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความสำคัญต่อประเทศไทย และต่อโลกจริงหรือไม่ และทรงมีความสำคัญมากน้อยเพียงไร พระประวัติและพระกรณียกิจที่ได้อธิบายมาแล้วทั้งหมดคงจะพอเป็นเครื่องยืนยันแสดงให้เห็นข้อเท็จจริงได้แล้วเป็นอย่างดี แต่กระนั้นเพื่อที่จะช่วยให้เห็นความสำคัญของพระองค์ท่านให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น จึงควรจะได้พิจารณาถึงอัจฉริยภาพที่เด่นของพระองค์ท่านในการบำเพ็ญพระกรณียกิจต่าง ๆ ตามลำดับเวลาที่ทรงรับราชการดังนี้ คือ

ภายหลังที่ทรงสำเร็จวิชาการทหารจากโรงเรียนนายร้อยทหารบกในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้ารับราชการในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์สืบมาเป็นเวลานาน พระชนมชีพในทางราชการทหารของพระองค์ท่านนับได้ว่ารุ่งโรจน์มาก เพราะทรงได้รับพระราชทานยศ ตำแหน่ง และเงินเดือนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทรงดำรงตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ในราชการทหารตลอดมา ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่านทรงเป็นผู้ที่มีพระปรีชาสามารถในกิจการทางการทหารเป็นอย่างมาก

ผู้หนึ่งควย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพนั้นทรงเป็น
เสมือนรัตนมาตยคุณพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะ
ไต่ทรงเป็นกำลังสำคัญและมีส่วนร่วมในพระราชกรณียกิจในอันที่จะสร้างสรรค์และ
ปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าแทบทุกอย่าง แม้แต่การทหารก็เช่นเดียวกัน
เพราะในเวลาที่ทรงรับราชการทหารอยู่นั้น ตรงกับสมัยที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มสร้างและปรับปรุงกองทัพตามแบบสมัยใหม่พอดี
พระองค์ท่านไต่ทรงมีส่วนสร้างความเจริญให้กองทัพไทยหลายประการ เช่นเมื่อ
ทรงเป็นผู้บังคับกองแถว ในกรมทหารมหาดเล็ก ก็ทรงจัดการและควบคุม
วงดนตรีของทหารใหม่ประสิทธิภาพไชบรรเลงในกองทัพและในงานพระราชพิธี
ต่าง ๆ อย่างเป็นประโยชน์มาก ครั้นต่อมาไม่นานนักก็ทรงไต่เป็นผู้บังคับการ
กรมทหารมหาดเล็กควยพระองค์เอง รองจากองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโดยตรง ทรงเป็นผู้รับพระบรมราชโองการจัดการทุกอย่างในกรม
ทหารมหาดเล็กมาเป็นเวลาหลายปี ในระหว่างนั้นก็ไต่ทรงทำนุบำรุงกรมทหาร
ดังกล่าวให้เจริญและมีความสำคัญขึ้น เช่นทรงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดนายร้อย
นายสิบขึ้นที่พระตำหนักสวนกุหลาบ เป็นต้น ถึงแม้ว่าโรงเรียนแห่งนี้จะมีฐานะ
เป็นโรงเรียนทหารอยู่เพียง ๒ - ๓ ปีเท่านั้น แต่ก็เปลี่ยนเป็นโรงเรียน
สำหรับพลเรือน แต่ก็นับว่าพระกรณียกิจนี้มีความสำคัญมากทั้งฝ่ายทหารและ
พลเรือน เพราะยังผลให้กรมทหารมหาดเล็กมีความสำคัญในกิจการพลเรือน
อีกอย่างหนึ่ง คือมีหน้าที่จัดการศึกษาของประเทศก่อนการสถาปนากรมศึกษาธิการ
อนึ่งการที่ทรงจัดตั้งกรมแผนที่ขึ้นในสังกัดของกรมทหารมหาดเล็กได้สำเร็จ
เป็นครั้งแรกในสมัยนั้น ถือว่าเป็นประโยชน์ต่อการยุทธศาสตร์มาก ครั้นเมื่อ

ไต่ทรงว่าการกรมกองแก้วจินดาอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ก็ไต่ทรงทำประโยชน์ให้
 กองทัพไทยอีกครั้งหนึ่ง โดยการที่ทรงจัดให้มีการ ขอมแซมปืนใหญ่ ทำแท่นปืน
 รางปืน และอาวุธยุทโธปกรณ์อื่น ๆ ให้อยู่ในสภาพที่ใช้งานได้ดี ทำให้กองทัพมีกำลัง
 เข้มแข็ง และมีประสิทธิภาพขึ้นกว่ากาลก่อน กรมกองแก้วจินดานี้เป็นต้นแก้วของ
 กรมทหารปืนใหญ่ในปัจจุบัน ตำแหน่งทางราชการทหารครั้งสุดท้ายของพระองค์ท่าน
 คือ ทรงเป็นผู้ช่วยบัญชาการทหารบก สังกัดกรมยุทธนาธิการ ซึ่งเป็นกรมใหญ่
 ที่สุดมีหน้าที่บังคับการทั้งทหารบกและทหารเรือ ในฝ่ายการปราบปราม
 พระองค์ท่านไต่ทรงมีบทบาทรวมอยู่ด้วย โดยเฉพาะในคราวที่พวกอั้งยี่ก๊กกำเริบขึ้น
 ครั้งใหญ่ในพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ พระองค์ท่านทรงช่วยปราบปรามร่วมกับ
 เจ้าหน้าที่ยังกรมนครบาล กรมยุทธนาธิการ และกรมทหารมหาดเล็ก จน
 กระทั่งอั้งยี่สงบราบคาบลงในเวลาไม่กี่วัน และนับแต่นั้นมาอั้งยี่ก็ไม่ได้กำเริบ
 ขึ้นในพระนครอีกเลย เป็นที่น่าเสียดายว่าทรงรับราชการเป็นทหารอยู่ได้
 ประมาณ ๑๕ ปีก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อายไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรม
 ธรรมการ ที่จะทรงสถาปนาเป็นกระทรวงธรรมการแต่เพียงหน้าที่เดียวอย่าง
 เด็ดขาดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ในขณะนั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้า-
 นองยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และทรงมีพระยศทางทหารเป็นนายพลตรี
 แต่โดยเหตุที่ทรงเป็นราชองครักษ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาโดยตลอด
 ตั้งแต่สมัยที่ทรงเป็นนายทหารจนกระทั่งทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใน
 รัชกาลที่ ๖ จึงทรงได้รับพระราชทานยศเป็นนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ส่วนพระนิสัยและพระจริยาวัตรบางประการของพระองค์ท่านนั้นนับ
 ได้ว่าเป็นคุณลักษณะที่ดีของทหาร เช่น โปครรักษาระเบียบวินัย และความสะอาด
 เรียบร้อย ทรงมีพระนิสัยตรงไปตรงมา มีพระทัยเข้มแข็ง เด็ดขาดในเชิงความคิด
 และการกระทำ ทรงมีความอดทนและพระอุตสาหวิริยะเป็นอย่างยิ่ง สิ่งเหล่านี้ได้เป็น
 ส่วนประกอบที่ช่วยทำให้พระองค์ท่านทรงประสบความสำเร็จในพระกรณียกิจทุกอย่าง

ในสมัยต่อมา

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะทรงเป็นทหารมาก่อน ทั้งโดยการศึกษาเล่าเรียนและงานในหน้าที่ราชการ ตลอดจนทรงมีพระทัยรักในทางนั้นเป็นอย่างยิ่ง แต่เมื่อทรงหันมาจับงานทางการศึกษาโดยทั่วไปเข้า ก็ทรงสามารถทำได้เป็นอย่างดีด้วยกัน จากเรื่องราวใน พระกรณียกิจทางการศึกษาและผลสำเร็จในการจัดการศึกษาของพระองค์ท่านชี้ให้เห็นว่าทรงเป็นผู้บริหารการศึกษาที่ทรงไว้ซึ่งความสามารถโดยแท้จริง พระองค์ท่านได้ทรงมีส่วนช่วยเปลี่ยนระบบการศึกษาของชาติจากการที่ได้จัดทำกันมาอย่างไม่มีระเบียบแบบแผนและล้าสมัย มาสู่การศึกษาสมัยใหม่อันมีระเบียบแบบแผน และมีวิธีการจัดอย่างถูกต้องขึ้น โรงเรียนตามความหมายที่เข้าใจกันอยู่ในสมัยนี้ เกิดขึ้นก็เพราะพระดำริริเริ่มของพระองค์ท่าน เพราะคั้งที่ได้ทราบกันอยู่แล้วว่า เริ่มขึ้นจากการที่พระองค์ท่านกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระตำหนักสวนกุหลาบ จัดตั้งเป็นโรงเรียนได้สำเร็จเป็นแห่งแรก และผลสำเร็จจากการจัดโรงเรียน แห่งนั้นเป็นที่สพพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก เป็นเหตุให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นต่อไป ทรงจัดตั้งโรงเรียนสำหรับทวยราษฎรได้อย่าง รวดเร็วทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยใช้วัดเป็นโรงเรียนเจริญรอยตามประเพณีเดิม แต่จัดระเบียบการ ปรับปรุงการสอน และตรวจตราให้รัดกุมขึ้นกว่าเดิม และนับแต่นั้นมาการศึกษา ก็มีได้จำกัดอยู่เฉพาะในวงแคบของชนชั้นสูงต่อไป สามัญชนทั่วไปก็ อาจมีโอกาศศึกษาหาความรู้ได้อย่างทั่วถึงกัน การที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสามารถจัดโรงเรียนได้อย่างแพร่หลาย ยังผลให้ การศึกษาเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วขึ้นเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนากรมศึกษาธิการขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ และโปรดให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษา ธิการคนแรก การสถาปนากรมศึกษาธิการขึ้นนับว่าเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของ ไทยที่รัฐบาลจัดหน่วยงานสำหรับบังคับบัญชาจัดการและควบคุมการศึกษาของประเทศขึ้น

สอนผู้ที่จะเป็นทหารมหาดเล็กแต่อย่างเดียวกัน ครั้นต่อมาเมื่อมีผู้นิยมเข้าเล่าเรียนมากขึ้น และกระทรวงต่าง ๆ ก็ต้องการผู้เชี่ยวชาญรับราชการมากขึ้นด้วย จึงทรงเปลี่ยนเป็นโรงเรียนสำหรับพลเรือน วางแบบฝึกสอนสำหรับผู้ที่รับราชการเป็นข้าราชการพลเรือนเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเพื่อที่จะให้เป็นโรงเรียนชั้นสูง สามารถผลิตผู้ที่มีความรู้เหมาะสมออกมารับราชการได้ในระยะสั้น อันเป็นการสนองความต้องการของกระทรวงต่าง ๆ ในระยะเริ่มปรับปรุงงาน ทั้งได้โปรดให้มีการสอบไล่สองประโยค คือประโยคแรกสอบความรู้เบื้องต้นและประโยคที่สองสอบความรู้ข้าราชการพลเรือน เพราะเหตุนี้ผู้ที่สำเร็จมาจากโรงเรียนแห่งนี้จึงสามารถหางานทำได้ง่ายเป็นที่รับรองของกระทรวงต่าง ๆ การจัดโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบได้สำเร็จ ถือว่ามีความสำคัญต่อวงการศึกษาของไทยมาก เพราะได้ใช้หลักการจัดโรงเรียนแห่งนี้เป็นแบบการจัดโรงเรียนอื่น ๆ ต่อมา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพผู้ทรงเป็นกำลังสำคัญในการจัดโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบจึงทรงได้รับความยกย่องว่า ทรงเป็นผู้เปิดทางและวางหลักการบริหารการศึกษาสมัยใหม่ในประเทศไทย อนึ่งการที่โปรดให้จัดโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นในวัด แม้จะมีค่าใช้จ่ายใหม่สำหรับคนไทย แต่ก็ถือว่าเป็นความคิดที่ดี เพราะไม่เพียงแต่จะเป็นการสอดคล้องกับประเพณีนิยมที่มีมาแต่เดิมแล้วเท่านั้น ยังเป็นการช่วยประหยัดเศรษฐกิจของประเทศด้วย ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่านทรงรู้จักเลือกสถานที่และบุคคลมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้คือใช้วัดเป็นโรงเรียน และให้พระเป็นครูผู้สอนช่วยจัดปัญหาทั้งในเรื่องการเงิน สถานที่เรียน และครูผู้สอนได้เป็นอย่างดี ยังผลให้การศึกษาเจริญแพร่หลายขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะมีวัดอยู่แล้วทุกตำบล เด็กสามารถเข้าเรียนได้ไม่ว่าจะอยู่ที่ใด ครั้นเมื่อได้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการแล้วก็ได้ทรงวางระเบียบแบบแผนการบริหารงานในกระทรวงไว้เป็นหลักซึ่งได้ใช้ในสมัยต่อมาหลายประการ ตลอดจนทรงจัดการบริหารโรงเรียนต่าง ๆ ในสังกัดของกรมศึกษาธิการให้มีระเบียบแบบแผนและรัดกุมขึ้นทุกวิถีทาง เช่นมีการเปลี่ยนแบบเรียนใหม่ และเปลี่ยนแปลงหลักสูตรใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับแบบเรียนและ

เวลาเรียน และทรงนำระบบการตรวจโรงเรียนมาใช้เป็นต้น ในสมัยที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่ที่ใดทรงวางหลักการบริหารการศึกษาในหัวเมืองไว้อย่างเหมาะสมว่า ในขั้นต้นควรจัดให้มีโรงเรียนสำหรับสอนวิชาเบื้องต้นขึ้นในวัดทุกตำบลก่อน ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมให้ทุกคนได้มีวิชาความรู้ทั่วถึงกัน อย่างน้อยที่สุดเพียงอ่านออกเขียนได้ก็นับว่าพอเหมาะสมแล้ว และจะได้ใช้เป็นเครื่องประกอบการเลี้ยงชีพของตน และบำเพ็ญตนให้เป็นพลเมืองดีได้ในภายหน้า ส่วนการจัดโรงเรียนข้าราชการพลเรือนนั้น ก็ทรงจัดเพื่อสนองความต้องการของบ้านเมือง คือผลิตคนออกมาทำงานให้พอเพียงกับตำแหน่งในกระทรวงต่าง ๆ ดังนี้ เป็นต้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริในการจัดการศึกษาของชาติว่า "ตอ้งดูความต้องการของประเทศว่าเรายังขาดคนชนิดใด ถ้ากระทรวงศึกษาธิการทำคนให้แก่ประเทศได้ถูกต้องตามเวลาแล้ว บ้านเมืองก็จะเจริญและคนก็จะมั่งงานทำโดยทั่วถึงกัน" เป็นที่น่าสังเกตุว่าแม่พระองค์ท่านจะได้ประทานพระดำรินี้มาเป็นเวลาหลายสิบปีแล้ว แต่ปรากฏว่ายังเป็นหลักการที่ไม่ได้สมัย และการจัดการศึกษาของชาติในปัจจุบันนี้ก็ยังมีถือหลักข้อนี้ด้วยประการหนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มิได้ทรงมีความสามารถเฉพาะการบริหารและการจัดการศึกษาเท่านั้น แต่ทรงเป็นครูด้วยในสมัยเริ่มตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้น ครูก็หายาก บางครั้งต้องเสด็จมาสอนนักเรียนด้วยพระองค์เอง ทรงเป็นครูที่มีศิลปะในการสอนมาก ทั้งนี้พิจารณาได้จากเรื่องที่ทรงเล่าว่า ในเวลาที่ทรงสอนเลขเศษส่วนทรงเอาเมล็ดกะมดมาแจกให้นักเรียน^๑ เป็นต้น อนึ่งวิธีการที่ทรงแต่งหนังสือแบบเรียนเร็วนั้นชี้ให้เห็นว่าทรง

^๑ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ" ใน, ประวัติครู (พระนคร : ร.พ.คุรุสภา, ๒๕๐๐), หน้า ๓๒

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑

เข้าพระทัยในหลักการสอนเด็กเล็กเป็นอย่างดีว่าจะต้องสอนด้วยวิธีไหนนักเรียนจึงจะเรียนรู้และเข้าใจในเรื่องนั้น ๆ ได้ พระองค์ท่านได้แสดงหลักการสอนเด็กไว้ในหนังสือนิทานเรื่องเลี้ยงเด็กว่า

"... การฝึกสอนเด็ก ควรจำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ ทำนุบำรุง และฝึกสอนให้เจริญกำลังร่างกายให้สมกับธรรมชาตินิยมให้เป็นมาอย่างหนึ่ง ฝึกสอนสติปัญญาความคิดให้รู้จักประกอบการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง และฝึกสอนน้ำใจให้รู้จักนึกและชอบอีกอย่างหนึ่ง...."^๓

พระองค์ท่านทรงมีพระทัยเป็นครูโดยแท้ โปรดที่จะสั่งสอนผู้ที่อยู่ใกล้ซีกโดยไม่ปิดบังวิชาความรู้ เพราะเหตุนี้จึงทรงมีศิษย์มากมาย พระองค์ท่านได้ทรงสร้างนักการปกครอง นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี และนักอักษรศาสตร์ที่เด่นและมีชื่อเสียงให้กับประเทศไทยหลายท่าน — หนึ่งพระองค์ท่านยังได้ทรงนิพนธ์หนังสือตำรับตำราเพื่อการศึกษาเล่าเรียนไว้มากมายหลายเรื่อง อันเป็นวิทยากรแห่งใหญ่ของชาติอยู่ในปัจจุบันนี้

การที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้รับถวายความยกย่องว่า ทรงเป็นนักการศึกษาผู้ยิ่งใหญ่และสำคัญที่สุดคนหนึ่งของไทย ก็เพราะว่าพระองค์ท่านได้ทรงเป็นผู้วางรากฐานการจัดการศึกษาตามแบบสมัยใหม่ ทรงจัดตั้งโรงเรียนมาด้วยพระองค์เอง ทรงวางหลักการบริหารงานในโรงเรียนและในกรมศึกษาธิการ ทรงสนับสนุนการศึกษาด้วยประการต่าง ๆ ทรงวางหลักการจัดการศึกษาของชาติไว้อย่างดียิ่งในสมัยนั้น ทรงเป็นครูสอนหนังสือและวิชาการต่าง ๆ มาโดยตลอด ตลอดจนได้ทรงนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ เป็นหลักในการ

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก", ใน, ชุมนุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด, หน้า ๒๓๒

ศึกษาหาความรู้ของคนทั่วไป จึงเห็นได้ว่าพระองค์ท่านทรงเป็นนักการศึกษาที่ทรงเห็น
คุณประโยชน์ของการศึกษา และทรงทำงานเพื่อการศึกษามาโดยแท้จริง

พระกรณียกิจที่ยิ่งใหญ่และมีชื่อเสียงที่สุดในการรับราชการของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะได้แก่งานทางด้านมหาดไทย
พระองค์ท่านทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่ถึง ๒๓ ปีเศษ นับว่าทรงรับ
ราชการอยู่ในกระทรวงนี้นานกว่าตำแหน่งอื่น ตลอดเวลาตั้งกล่าวพระองค์ท่าน
ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นการวางรากฐานการปกครอง และการ
บริหารงานในกระทรวงมหาดไทยไว้นานัปการ เช่น

การจัดระเบียบงานบริหารภายในกระทรวง เมื่อทรงเข้ารับ
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น สภาพการในศาลาว่าการ
กระทรวงมหาดไทยยังไม่มีระเบียบแบบแผน มีกรมกองอันเป็นหน่วยงานบริหารเพียง
ไม่กี่กรม ทั้งยังมีหน้าที่รับผิดชอบไม่ตัดแยกกัน บางกรมก็มีหน้าที่ก้าวก่ายกัน การ
ทำงานก็ไม่มีระเบียบเรียบร้อย จึงทำให้ขาดประสิทธิภาพ เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงระเบียบ
การบริหารงานในกระทรวงใหม่ทั้งหมด ภายในระยะเวลา ๒๓ ปี ได้ทรงตั้งกรมใหญ่
สำหรับช่วยกันบริหารงานถึง ๑๒ กรม มีกรมย่อยลดหลั่นกันลงมาตามลำดับอีกหลายกรม
ทรงเปลี่ยนแปลงวิธีการทำงาน ระเบียบการทำงาน ตลอดจนระเบียบข้อบังคับของ
ข้าราชการใหม่ ยังผลให้การทำงานในศาลาว่าการมหาดไทยมีระเบียบและมีประสิทธิภาพ
ดีกว่าสมัยเดิมมากอย่างเห็นเด่นชัด และยังผลให้กระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวง
สำคัญที่เด่นกว่ากระทรวงอื่นในสมัยนั้น เพราะงานใดที่กระทรวงอื่นยังจัดทำไม่ได้
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้กระทรวงมหาดไทยรับมาทำ โดย
จัดตั้งเป็นกรมใหญ่ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย จึงเห็นได้ว่ากระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่
รับผิดชอบและมีขอบเขตงานอย่างกว้างขวางมาก ทั้งนี้เป็นผลส่วนหนึ่งอันสืบเนื่อง
มาจากพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

องค์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้น ดังที่นายคัลลิว. เอ. เกรแฮม กล่าว
สรรเสริญไว้ตอนหนึ่งว่า

"เกี่ยวกับความก้าวหน้า ในการเพิ่มพูนประสิทธิภาพให้แก่การ
บริหารราชการอันเริ่มมีมาแต่การจัดตั้งคณะเสนาบดีใหม่ พระปรีชาสามารถและพระอุตสาห
วิริยะของพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ช่วยให้พระองค์ท่าน
ทรงก้าวหน้าไปได้เร็วกว่าเสนาบดีกระทรวงอื่น ๆ ทั้งหมดอย่างง่ายดาย จนกระทั่ง
กระทรวงมหาดไทยได้พัฒนาก้าวหน้าไปไกลกว้างงานแผนกอื่น ๆ หลายกรม และ
โดยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทรงเริ่มสร้างควม
เจริญให้แก่ประเทศไทยโดยมีไชยา จึงได้ทรงมอบงานหลายอย่างอันควรจะตกเป็นหน้าที่
ของหน่วยงานอื่นให้อยู่ในความรับผิดชอบในหน่วยงานซึ่งทำงานอย่างขยันขันแข็งและ
มีความกระตือรือร้นอย่างแรงกล้าของพระองค์ท่าน คือ กระทรวงมหาดไทย จึง
กล่าวได้ว่าครั้งหนึ่งกระทรวงมหาดไทยขมรัศมีของกระทรวงอื่น ๆ ได้อย่างเต็มที่
ควยปรากฏว่าโคกคลื่นเอางานของกระทรวงบางกระทรวงไปเกือบหมดทั้งกระทรวง
หรือไม่ก็เกือบ ๆ จะเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น การเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดิน
การสำรวจ การสอบสวนอาชญากร การป่าไม้ และการเหมืองแร่ จึงเป็นหน่วย
ราชการที่สังกัดอยู่กับกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด ส่วนงานโยธา กรมทะเบียนและ
กรมเกษตรราษีการนั้น หากมิได้รับการสนับสนุนโดยสม่ำเสมอจากสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว ก็คงจะไม่สามารถดำเนินการไปได้
และแม่แต่งงานทางดานการต่างประเทศก็ยังมีส่วนเกี่ยวพันโดยได้รับการเสนอแนะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

“ทางปฏิบัติจากรัฐบุรุษผู้ทรงอิทธิพลของประเทศพระองค์นี้”

W. A. Graham, Siam (London : The De La More Press Ltd, 1924), pp. 324 - 325

"In the progress towards efficiency which began with the establishment of the Cabinet of Ministers, Prince Damrong's abilities and energy enabled him easily to outstrip all competitors, so that the Ministry of the Interior soon developed out of proportion to the other great Departments. And since the desire of the king for progress would not allow of delay, much work which should have been done by others devolved upon his hive of industry and enthusiasm. Indeed at one time the Bureau of the Interior so completely overshadowed most of the other Ministries that it appeared either to have swallowed them entirely or to be about to do so, thus the Departments of Revenue, Police, Criminal Investigation, Forests and Miners were all definitely attached to this Ministry, while the Public Works, Land Registration and Agricultural Departments found themselves unable to function unless the Ministers who controlled them received the constant support, assistance, and sometimes the goodings, of Prince Damrong and even the Foreign Affairs of the State felt, and were for awhile moulded by, the influence of this statesman"

ส่วนการร้จัดการปกครองในส่วนภูมิภาคนั้น พระองค์ท่านทรงจัดได้อย่างถูกต้องและเหมาะสมกับกาลสมัยในเวลาที่บ้านเมืองกำลังปรับปรุงทั้งในเรื่องเขตแดนประสิทธิภาพของการทำงาน และความสุขสมบูรณ์ของประชาชน การที่ทรงจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลเป็นผลสำเร็จ ยังผลให้พระบรมราชาไชยาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในส่วนที่เกี่ยวกับการปกครองเป็นจริงขึ้นมาได้ เพราะก่อนหน้านั้นพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จัดการปกครองในหัวเมืองให้เป็นระเบียบ ให้เป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตเดียวกันตลอด และให้หัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นอยู่ในกระทรวงแต่เพียงกระทรวงเดียว การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลไม่เพียงแต่ช่วยโยงอำนาจการปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางได้สำเร็จเท่านั้น แต่ยังช่วยให้การปกครองในหัวเมืองเป็นแบบเดียวกันโดยตลอด และการทำงานมีประสิทธิภาพมากขึ้น ไม่ถูกปล่อยปละละเลย และทอดทิ้งเหมือนในสมัยก่อน รัฐบาลกลางสามารถควบคุมหัวเมืองได้อย่างทั่วถึง ส่วนหัวเมืองก็ได้รับการปรับปรุงส่งเสริมให้เจริญในวิถีทางต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงใคร่ถวายเป็นความยกย่องในพระปรีชาสามารถที่ได้จัดการบริหารราชการส่วนภูมิภาคไว้เป็นอันมาก เช่น นาย เจ.จี.เค. แคมป์เบลล์ ผู้เขียนหนังสือเรื่อง "ประเทศไทยในศตวรรษที่ ๒๐" กล่าววา

"ในบรรดาการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่ไคมีขึ้นแล้ว และจะยังคงดำเนินต่อไป คุณเหมือนว่าการปฏิรูปการบริหารราชการส่วนภูมิภาคซึ่งเป็นงานที่ยังความพึงพอใจอย่างที่สุดให้แก่มิตรของสยามนั้น ส่วนใหญ่ของงานนี้ขึ้นอยู่กับการริเริ่ม และสมรรถภาพของบุคคลเพียงคนเดียว บุคคลผู้นี้เป็นคนไทย คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในปัจจุบัน (ในสมัยที่ผู้เขียน ๆ เรื่องนี้) ผู้ซึ่งได้รับความยกย่องจากนักเขียนทุก ๆ คนว่าทรงเป็นบุคคลซึ่งทรงไว้ด้วยความเข้มแข็งและความสามารถอย่างพิเศษ... พระองค์ท่านทรงทำงานหนักที่สุดและ

ทรงเป็นนักบริหารที่สามารถที่สุดอย่างไม่ต้องสงสัย."^๕

ส่วนนายวอลเตอร์ เอฟ. เวลลา โคกลาวไว้อีกคนหนึ่งว่า "ภายหลังการจัดระเบียบในกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒) นโยบายการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของการบริหารราชการส่วนภูมิภาคได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง และได้จัดให้เป็นระเบียบแบบแผนขึ้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระอนุชากรมสมเด็จพระบรมชนกนาถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ซึ่งทรงเป็นที่ปรึกษาที่แท้จริง และทรงประสิทธิภาพที่สุดของ

๕

J.G.D.Campbell, Siam In the Twentieth Century (London: Edward Arnold, 1902), p. 185 "...amid all the changes that have taken place and are still continuing it is probably the reform in provincial administration that afford the greatest cause for satisfaction to the friends of Siam, due as it is largely to the initiative and energy of one man, a Siamese, Prince Damrong, the present Minister of the Interior, has been singled out by every recent writer as a man of exception strength and capacity ..., he is without doubt the hardest worker and the most competent administrater." (วงเล็บโดยผู้เขียน)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้บังคับบัญชา กระทรวงมหาดไทย...."

คุณสมบัติที่เห็นสิ่งใดในฐานะผู้บริหาร คือทรงเป็นผู้มีความรอบรู้ใน วิชาการรัฐประศาสนศาสตร์อย่างกว้างขวางและแตกฉาน การจัดการปกครองและจัดระเบียบงานของพระองค์ท่านจึงสอดคล้องและต้องควยหลักวิชาการรัฐประศาสนศาสตร์ทุกประการ ก่อนจะทรงทำงานใด มักทรงศึกษางานให้เขาพระทัยแนชคเสียก่อน ทรงวิเคราะห์ถึงข้อดีและข้อเสียของงานนั้น ๆ แล้วจึงทรงวางแผนการของงานที่จะทรงจัดใหม่ ทรงมีความสามารถในอันที่จะเลือกสรรสิ่งที่มีประโยชน์มาใช้ได้อย่างเหมาะสมยิ่ง ทรงดำเนินนโยบายทุกอย่างอย่างเฉลียวฉลาด สุขุม รอบคอบ ทรงมีลักษณะเป็นผู้นำที่ดี ทรงกระทำพระองค์ให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อยู่ใต้อำนาจทั้งใน ความสามารถและระเบียบวินัย ดังนี้ เป็นต้น

ในฐานะที่ทรงเป็นนักปกครอง พระองค์ท่านมิได้ทรงมุ่งแต่กิจการใน การบริหารอย่างเดี๋ยวนั้น แต่ทรงคำนึงถึงความสุขสมบูรณ์ของประชาชนด้วย เพราะเหตุที่ทรงเขาพระทัยถึงความหมายที่แท้จริงของคำว่า "ปกครอง" พระองค์ท่าน

๖

Walter F. Vella. The Impact of the West on Government in Thailand. (California : University Press, 1955), p.344 "After the organization of the Ministry of the Interior in 1892, the policy of centralization of the provincial administration was greatly extended and systematized." The Ministry of the Interior was headed by a half brother of the King, Prince Damrong Rachanupab, who was, by all accounts, the energetic and most efficient adviser of King Chulalongkorn.

ไต่ทรงเป็นนักปกครองที่เข้าถึงตัวและจิตใจของประชาชน ไต่ทรงพยายามทุกวิถีทางในอันที่จะส่งเสริมให้ประชาชนมีความเป็นอยู่ดี มีความสุขและปลอดภัยทั้งในยามสงบและยามสงคราม จัดบ้านเมืองให้สะอาดเรียบร้อยอันมีผลไปถึงความสุขสมบูรณ์ของอาณาประชาราษฎร์ ตลอดจนให้ประพุกติคนอยู่ในศีลธรรมในฐานะที่เป็นพลเมืองดี เพราะเหตุนี้การปกครองของพระองค์ท่านจึงบรรลุถึงคำว่า "บำบัดทุกข์ บำรุงสุข" โดยแท้จริง

ถ้าจะพิจารณาถึงผลแห่งพระกรณียกิจทางการปกครองที่ทรงทำไว้แล้ว ทั้งในด้านการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงปฏิบัติงานมาโดยเรียบร้อย บรรลุถึงผลสำเร็จทั้งพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกประการ ทรงวางแผนปฏิรูปการปกครองออกไปทั่วพระราชอาณาจักร ทรงนำมาซึ่งความเป็นปึกแผ่นให้แก่แผ่นดินด้วยประการต่าง ๆ ทรงเปลี่ยนแปลงระบบและทัศนคติของการปกครองจากแบบเกาหลีสู่แบบใหม่โดยสิ้นเชิง จนอาจกล่าวได้ว่าพระองค์ท่านทรงเป็นผู้วางรากฐานระบบการบริหารราชการแผ่นดินในแนวใหม่ให้แก่กระทรวงมหาดไทย และแก่ประเทศไทยด้วย เพราะเหตุนี้จึงถือได้ว่าทรงเป็นยอดนักปกครองผู้หนึ่งของไทยอย่างไม่ต้องสงสัย

อีกด้านหนึ่งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้รับยกย่องในหมู่มิตรทั่วไปว่า ทรงเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ท่านได้ทรงทำงานเกี่ยวข้องกับกิจการทางอักษรศาสตร์ของประเทศพลหลายตำแหน่ง เช่น ทรงเป็นกรรมการจัดการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครในระยะแรก ทรงเป็นอุปนายกวรรณคดีสโมสรในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร และได้ทรงเป็นนายกราชบัณฑิตยสภาในสมัยรัชกาลที่ ๗ ตลอดจนทรงริเริ่มจัดตั้งสมาคมวรรณคดีขึ้นในประเทศไทย นับว่าไต่ทรงมีส่วนส่งเสริมและจัดระดับอักษรศาสตร์ของชาติมาเป็นอันมาก

พระองค์ท่านทรงสนพระทัยในทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างมาก ยิ่งโปรดการอ่านและการคนควาอายุตลอดเวลา การที่ไ้ทรงมีหน้าที่จัดการหอพระสมุดสำหรับพระนครอยู่เป็นเวลานาน เป็นเหตุให้ไ้ทรงคลุกคลีอยู่กับหนังสือมาโดยแท้จริง ทรงมีเวลาทรงพระอักษร ทรงพระนิพนธ์ และทรงวินิจฉัยแจ่มแจ้งหนังสือต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ยังผลให้ทรงแตกฉานในทางอักษรศาสตร์ควย ไ้ว่าจะเป็นจากหนังสือพระนิพนธ์หรือจากใ้พระโอษฐ์ก็ตาม มักถูกต้องและเชื่อถือได้ เป็นเสมือนคำตัดสินข้อวินิจฉัยอื่น ๆ ใ้หยุดคิด เช่น เรื่องตำนานการเหเรือ เรื่องพระลอ และตำนานหนังสือสามก๊ก เป็นต้น และขอวิจารณ์และคำวินิจฉัยของพระองค์ท่านก็ยังมีผู้ยึดถือใช้เป็นหลักมาจนทุกวันนี้

ส่วนความสามารถในเชิงการประพันธ์โดยทรงนั้น นับว่าพระองค์ท่านทรงมีความสามารถเด่นกว่าผู้อื่น เพราะทรงพระนิพนธ์หนังสือไ้ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง และทรงสามารถนิพนธ์หนังสือไ้ทุกชนิด เช่นคำราแบบเวียน การเลาเรื่อง ตำนานนิทาน จดหมาย สารคดี ประวัติศาสตร์ และประวัติบุคคลสำคัญเป็นต้น นักเขียนในโลกนี้น้อยคนนักที่จะสามารถเขียนเรื่องไ้ทุกชนิดทุกแบบเช่นพระองค์ท่าน และพระนิพนธ์ต่าง ๆ ก็ล้วนเป็นหนังสือที่ใ้ความรู้ในดานต่าง ๆ ตามแตชนิดของหนังสือ นั้น ๆ

งานพระนิพนธ์แต่ละเรื่องแต่ละเล่ม นอกจากมีคุณค่าในด้านเนื้อหาสาระแล้ว ส่วนภาษาที่ใ้หาที่ติมิได้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีความสามารถในการถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดออกมาเป็นตัวหนังสือไ้โดยมีสำนวนภาษาที่ดีและถูกต้อง พระองค์ท่านทรงนิยมใ้ช้อย่างง่าย ๆ สั้น ๆ แต่มีความหมายถูกต้อง ไม่ทรงนิยมใ้ศัพท์แสงมากมาย ไ้ว่าจะใ้เป็นประโยคหรือเป็นข้อความ ทรงใ้ภาษาอย่างราบรื่น ไม่สลับซับซ้อน มองเห็นภาพพจน์ไ้ชัดเจน ไม่เกิดปัญหาในเรื่องการตีความหนังสือพระนิพนธ์ที่ใ้ร้อยแก้วที่อ่านเข้าใจง่ายและทรงบรรยายไ้โดยง่ายน่าอ่าน ส่วนที่ใ้ร้อยกรองก็ไพเราะอ่านแล้วเกิดความซาบซึ้งประทับใจ เพราะเหตุนี้หนังสือพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านจึงอยู่ในความนิยมของผู้อ่านมาทุกยุคทุกสมัย ทั้งนี้เป็นผล

สืบเนื่องมาจากการที่ทรงเป็นนักอักษรศาสตร์นั่นเอง

ถ้าจะพิจารณาในด้านความรู้ความสามารถในทางภาษาศาสตร์แล้ว จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความรู้ในภาษาต่าง ๆ หลายภาษา เช่นภาษาไทย บาลี และสันสกฤต ตลอดจนภาษาอังกฤษ และทรงรู้ในภาษานั้น ๆ อย่างถูกต้อง ซอนี้จะเห็นได้จากเรื่องราวทางภาษาศาสตร์ที่ทรงวินิจฉัย และโต้แย้งกับสมเด็จพระเจ้าฟักกรมพระยานิรศรานวัตติวงศ์ซึ่งทรงเป็นปราชญ์ทางอักษรศาสตร์อีกพระองค์หนึ่ง ในขณะที่เสด็จประทับอยู่ที่เกาะปีนังอันมีปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์โต้ตอบกันของสมเด็จพระองค์ และที่ทรงประทานวินิจฉัยให้แก่ผู้ที่อยู่ใกล้ชิด ตลอดจนมีอยู่ในเรื่องราวที่ทรงนิพนธ์วิจารณ์แทรกไว้ในหนังสือต่าง ๆ ดังนี้ เป็นต้น

สิ่งที่ทรงได้รับความยกย่องมาก น่าจะไดแก่การที่ได้ทรงนิพนธ์ข้อวินิจฉัยทางภาษาศาสตร์และวรรณคดีไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ได้ทรงดำรงตำแหน่งสถานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นเวลานาน พระองค์ท่านได้ทรงรวบรวมข้อวินิจฉัยและข้อวิพากษ์วิจารณ์เหล่านั้นไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นหลักของการสืบสวนคนควาของนักศึกษาในสมัยหลัง ในปัจจุบันนี้ถ้าจะมีการกล่าวถึงตำนานและข้อวินิจฉัยทางภาษาศาสตร์และวรรณคดีของไทยไม่ว่าจะเป็นสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ย่อมเว้นเสียมิได้ที่จะต้องอ้างข้อวินิจฉัยหรือเรื่องราวที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้และทรงนิพนธ์ขึ้นไว้เป็นหลัก

ความสามารถในทางอักษรศาสตร์ของพระองค์ท่านยังมีปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์และงานวิจัยทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีด้วย ทั้งนี้เพราะได้ทรงใช้ความรู้ในทางอักษรศาสตร์ เข้าช่วยในการศึกษาคนควาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีกทางหนึ่ง ทรงสามารถอ่านศิลาจารึกของเก่า และอักษรโบราณที่ปรากฏอยู่ตามโบราณสถานและโบราณวัตถุได้ ตลอดจนได้ทรงพยายามตีความจากเนื้อเรื่องและข้อความในหนังสือวรรณคดีต่าง ๆ ออกมาให้ได้ความชัดเจน และให้ความกระจ่างในทาง

ประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้หลายประการ

ทั้งนี้นับไควาสมเด็จพะเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีไคทรงใช้ความรู้ทางอักษรศาสตร์ให้เป็นประโยชน์แต่เพียงส่วนพระองค์เท่านั้น ยังไคทรงใช้ให้เป็นประโยชน์แกชาวโลกเป็นส่วนรวม และไคทรงสร้างความสำเร็จและประทานมรดกในทางอักษรศาสตร์อันมีค่ามหาศาลไว้ให้แกประเทศและแกโลกด้วย

ในฐานะที่ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์นั้น สมเด็จพะเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักประวัติศาสตร์ที่เคนและมีชื่อเสียงที่สุดของไทย จนทรงไครับถวายพระนามว่า "พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย" ทั้งนี้จะพิจารณาไคด้วยเหตุผลหลายประการคือ

ประการแรก พระองค์ท่านทรงมีความรู้ในวิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดีอย่างกว้างขวางและเชี่ยวชาญ เมื่อกล่าวถึงคำว่าประวัติศาสตร์แล้วก็จำเป็นอย่างไรที่จะต้องกล่าวถึงคำว่าโบราณคดีด้วย เพราะเหตุที่วิชาทั้งสองมีความเกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออก และพระองค์ท่านก็ทรงศึกษาวิชาทั้งสองมาพร้อม ๆ กัน และทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจไคทั้งในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวไควาสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นทั้งนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดี ตลอดเวลาที่ทรงดำรงพระชนมอยู่พระองค์ท่านไคทรงศึกษา สอบสวนค้นคว้า และทำการวิจัยในทางประวัติศาสตร์มาเป็นอย่างมาก จนทรงมีความรู้ในวิชาทั้งกล่าวอย่างกว้างขวางและแตกฉานมากกว่าผู้ไคเินในประเทศนี้

ประการที่สอง พระองค์ท่านไคทรงวางหลักการศึกษาวិชาประวัติศาสตร์ หลักการเขียนหนังสือประวัติศาสตร์ และหลักการวินิจฉัยประวัติศาสตร์ขึ้นไว้ตามแบบสมัยใหม่หลายประการ พระองค์ท่านทรงเป็นบุคคลแรกในประเทศไทยที่ทรงนิพนธ์หนังสือประวัติศาสตร์ตามแบบสากลนิยม ทั้งในเรื่องการดำเนินเรื่อง และการใช้หลักฐาน นับว่าทรงเป็นผู้เปิดหนทางสายใหม่ให้กับประวัติศาสตร์ไทยโดยแท้จริง ส่วนเรื่องราวที่ทรงเขียนไว้ตลอดจนขอวินิจฉัยและข้อสันนิษฐานต่าง ๆ ก็เป็นที่ยอมรับ

นับถือกันอยู่ทั่วไปว่าเป็นหลักฐานที่ถูกต้องเชื่อถือได้ และใช้เป็นหลักการศึกษาเล่าเรียนมาจนทุกวันนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไ้ทรงพระนิพนธ์หนังสือประวัติศาสตร์ขึ้นไว้เป็นจำนวนมากกว่าครึ่งหนึ่งของพระนิพนธ์ทั้งหมด ซึ่งมีอยู่ประมาณ ๒๐๐ กว่าเรื่อง พระองค์ท่านทรงพระนิพนธ์หนังสือประวัติศาสตร์ไว้มากกว่าที่นักประวัติศาสตร์ไทยคนใดเคยทำมา และหนังสือพระนิพนธ์เหล่านี้เองที่ตกเป็นสมบัติของชาวโลกทั้งปวง เป็นวิทยากรแหล่งใหญ่ที่ให้ความรู้ความกระจ่างในเรื่องประวัติศาสตร์ของชาติไทย และเป็นหลักการเล่าเรียนของอนุชนรุ่นหลังสืบมา นายเอ.อาร์.วูด กล่าวว่า "หนังสือพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเป็นเสมือนอนุสาวรีย์ที่ศักดิ์สิทธิ์ในฐานะทรงเป็นนักประวัติศาสตร์"^๗

พระกรณียกิจที่นับว่ามีความสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อนักประวัติศาสตร์และต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของไทยนั้นได้แก่การที่พระองค์ท่านได้ทรงรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชาติเข้าไว้เป็นหมวดหมู่ ทั้งโดยการที่ทรงนิพนธ์หนังสือขึ้นไว้ด้วยพระองค์เอง ทรงรวบรวมหนังสือและเอกสารตลอดจนหลักฐานที่ผู้อื่นเขียนไว้เข้ามาอยู่ในหลักแหล่งเดียวกัน ทรงพระนิพนธ์วินิจฉัยวิจารณ์และอธิบายงานของผู้อื่น ทรงชำระหนังสือประวัติศาสตร์บางเรื่อง ทรงสอบสวนคนควาเมืองโบราณ โปรดให้มีการรวบรวมศิลาจารึกและหลักฐานต่าง ๆ ทางโบราณคดีเข้าไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ตลอดจนได้โปรดให้มีการค้นและสงวนของโบราณในสมัยที่ทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดและนายกราชบัณฑิตยสภาอยู่นั้นเป็นต้น สิ่งต่าง ๆ ที่

๗

A.R. Wood "Prince Damrong", Dedication to Prince Damrong of Siam (1947), p. 6

"His own writings are his best monument as a historian."

ไต่ทรงรวบรวมไว้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งสิ้น จึงถือได้ว่าพระองค์ท่าน ทรงเป็นผู้เปิดทางอันอำนวยความสะดวกให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ของบุคคลชั้นหลัง พระองค์ท่านจึงทรงเป็นที่นับถือในวงการศึกษาทางประวัติศาสตร์ของชาติไทยเป็นอย่างยิ่ง และไม่มีนักประวัติศาสตร์คนไหนในโลกนี้จะกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของชาติไทย โดยไม่กล่าวถึงพระนามของพระองค์ท่าน

เท่าที่โลกกล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นบุคคลหนึ่งผู้มีอัจฉริยภาพอันหาได้ยากยิ่งในโลก ทรงมีสมรรถภาพในการทำงานทุกอย่าง และทรงมีมันสมองอันปราณีเปรื่อง เมื่อทรงทำสิ่งใดก็ทรงประสบผลสำเร็จเป็นคุณประโยชน์ต่อผู้อื่นมาโดยตลอด ถึงแม้ว่าพระองค์ท่าน จะมีไต่บำเพ็ญพระกรณียกิจทั้งหมดแต่ผู้เดียวก็จริงอยู่ แต่ก็ไต่ทรงทำไว้มากกว่าผู้อื่น และผลแห่งพระกรณียกิจนั้น ๆ ก็มีไต่ยังประโยชน์เฉพาะในสมัยของพระองค์ท่านเท่านั้น แต่ยังคงมีผลสืบเนื่องมาจนปัจจุบันนี้ และผู้ที่ได้รับผลประโยชน์จากพระกรณียกิจของ พระองค์ท่านก็มี ไต่มีแต่ประชาชนชาวไทยแต่ชาติเดียว แต่เป็นชาวโลกทั้งหมด ครั้นเมื่อ หันมาพิจารณาพระจริยาวัตรของพระองค์ท่าน ก็ทรงเป็นผู้ที่กอบกู้ช่วยคุณธรรมอันสูงส่ง ทรงมีพระจริยาวัตรอันตั้งงามมาตลอดพระชนม์ชีพอันยาวนานของพระองค์ ทรงเป็นบิดา ที่บุตรรักใคร่และเคารพบูชา ทรงเป็นครูอาจารย์ที่มีผู้ปรารถนาจะได้เป็นศิษย์ ทรง เป็นเจ้านายที่ผู้อยู่ใต้วงศ์บัญชาเคารพ เชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสั่งด้วยดี ทรงเป็น ราชวัลลภและเป็นมนตรีคู่พระราชหฤทัย และคองพระราชอัธยาศัยแห่งพระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงแห่งบรมราชจักรีวงศ์ซึ่งประชาชน ทั่วไปรู้จักและถวายความยกย่องด้วยประการต่าง ๆ แม้ในฐานะที่ทรงเป็นพลเมือง ของประเทศก็ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นพลเมืองดี บำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ มากมาย ทรงมีคุณลักษณะ ความสามารถ และพระจริยาวัตรสมดังพระนามตามจารึก ในพระสุพรรณบัฏครั้งหลังสุดว่า

"สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
อิสสรียลาภคินทร สยามพิชิตินทรวโรปการ มโหราพรัฐประศาสน์ ปิยมหาราชวรา-

นุศิษย์ ไพศาลราชกฤตยการี โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล คัมภีร์นิพนธ์นิรุกติบัญญัติ
 ราชบัณฑิตยสถาน นิตยกรรมสมรรถ ศึกษาภิวณปิยาที่ ชั้นดิสต์ยตรีสุจริตชากา วมล
 รัตนปัญญาอาชวศรีย พุทธาทิไตรสรณนทร พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนารณบพิตรฯ"

เพราะเหตุนี้จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งแล้วที่ทรงได้รับยกย่องว่าเป็น
 บุคคลสำคัญของโลก

ประวัติวีรบุรุษไซ	เตือนใจ เรานา
วาอาจจะยังชนม	เลิศใด
ยามเมื่อจะบรรลัย	ทั้งซึ่ง
รอยบาทเหยียบแน่นไว้	แทบพันทรายสมัย ๘

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๘ พระกวีนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลจากบท
 ประพันธ์ของ Longfells.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

คำประกาศตั้ง
กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ

คุณมัสสุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอภิศภาคลวงแล้ว ๒๔๒๕ พรรษา
ปัจจุบันกาล โสณสังวัจนร วิสาขมาสก่าดปักษ์ จตุตถีดิถี ศุกรวาร ปริเฉทกาลกำหนด
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระ
ราชคำริว่า พระเจ้านองยาเธอ พระองค์เจ้าทศพรกุมาร ไททรงศึกษาวิชาการทหาร
ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แต่ยังทรงพระเยาว์ ได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับ
จนถึงเป็น เสด็จแทนยศเกอเนล และเป็นผู้รับพระบรมราชโองการบังคับการในกรม
ทหารมหาดเล็กมาช้านาน ไททรงรักษาราชการตามตำแหน่งเรียบร้อยมั่นคงมีไคบี
เหตุการณ์อันไคซึ่งเป็นที่เสื่อมทราม และไคทรงรับตำแหน่งเป็นที่เอกเคอเกมป่หลวง
ไครับราชการเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เป็นอันมากเนื่องนิจ

อนึ่ง กรมแผนที่ซึ่งไคไปรคเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้สำหรับฝึกหัดคนไทยทำแผนที่
ในพระราชอาณาเขตแต่ก่อนยังไม่เป็นการมั่นคงเรียบร้อย ไคไปรคเกล้าฯ ให้ทรงจัด
การเพิ่มเติมขึ้นให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคง นับเป็นกรมหนึ่งซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ก็ไคทรงพระ
อุศสาหะจักการนั้นให้เป็นการแข็งแรงเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน และการสร้างสมเครื่อง
ศาสตราวุธสำหรับพระนครก็ไคไปรคเกล้าฯ ให้ทรงบังคับบัญชากรมกองแก้วจินดา ทำราง ทำ
แท่นปืน จัดปืนใหญ่เก่าใหม่ซึ่งยังจะใช้ราชการไค มาทำรางซ่อมแปลงของเก่าตั้ง
เรียบเรียงประจำโรงไว้สำหรับราชการแผ่นดิน เป็นการเรียบร้อยเป็นประโยชน์แก่
ราชการเป็นอันมาก ภายหลังไครับกระแสพระราชดำริและพระบรมราชโองการให้ตั้ง
โรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรข้าราชการ ตลอดจนโรงเรียนราษฎร
ก็ทรงพระอุศสาหะดำริตรองจักการตั้งโรงเรียนแล้วตรวจตราให้การเล่าเรียนแพร่
หลายกว้างขวางขึ้น จักการให้มีวิธีที่จะสอบไล่หนังสือนักเรียน ซึ่งไม่ไคเคยมีมาแต่ก่อน

จัดการทั้งปวงให้เป็นคุณประโยชน์แก่แผ่นดินและตัวผู้ซึ่งเล่าเรียน และเป็นพระเกียรติยศ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญขึ้นโดยลำดับจนถึงทุกวันนี้ เป็นความชอบความดี
เป็นอันมาก และในบัดนี้ที่ทรงพระเจริญพระชนมายุและทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจ
น้อยใหญ่ทั้งปวง ประกอบด้วยความเพียรความอุตสาหะที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงสมควร
ที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม รัชมารการฉลองพระเดชพระคุณ
ต่างพระเนตรพระกรรณสืบไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการ ณ พระที่นั่งทรงสิ่งหนาท คำรัสให้สถาปนา
พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าศิวัตรกุมาร ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนาม
ตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดของพระองค์เจ้าต่างกรม ใน
พระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
สรรพศิริสวัสดิ์พัฒนามงคล วิบูลย์ศุภผล ธนสารสมบูรณ์ อุดมเกียรติยศเชษฐานุภาพ
ทุกประการ เทอญ.

- ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นดำรงราชานุภาพ ถือศักดินา ๒๐๐
- ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นปราบบรรพต ถือศักดินา ๔๐๐
- ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นสกลคนารักษ์ ถือศักดินา ๓๐๐

ใหญ่ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่าง
ธรรมเนียมเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มี
ความสุขสวัสดิ์ เจริญ เทอญ.*

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ราชบัณฑิตยสภา ผู้จัดพิมพ์ เนติมพระยศเจ้านาย. เล่ม ๑ (พระนคร :
โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒) หน้า, ๑๙๒ - ๑๙๔

คำประกาศเลื่อน กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

เป็น

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ศุกร์ที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๔๘๒ พรรษา
 ปัตย์บันกาล จันทรถินนิม วราหสังวัจนร กคิกมาส สุกปักษ์ อัฐมีดิถี สุกรวาร
 สุริยคติกาล รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘ พุศัจิกายนมาส ทศม มาสาทฤกษ์พิเศษ
 บริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ไททรง
 บังคัมการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ กรมกองแก้วจินดา กรมแผนพิ และจัด
 การตั้งโรงเรียนอันเป็นความชอบความดีมีปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรมเมื่อ ปีจอ
 อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ นั้นแล้ว สืบแต่นั้นมา ไททรงเลื่อนตำแหน่งเป็นนายพลตรี
 ผู้ช่วยบัญชาการทหารบก และจัดการโรงเรียนทั้งปวงอยู่อย่างเต็มควบ จนได้ตั้ง
 ขึ้นเป็นกรมศึกษาธิการ แล้วได้เป็นกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาล บังคัมราชการใน
 กรมสังฆการีและธรรมการ เมื่อรวบรวมตำแหน่งทั้งปวงนี้ขึ้นเป็นกระทรวงธรรม
 การ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อายจากหน้าที่ราชการทหารบก มา
 เป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ ไททรงจัดการในหน้าที่วางแบบอย่างราชการ
 ทั้งปวงในกระทรวงซึ่งรวมขึ้นใหม่นั้น โดยพระสติปัญญาสามารถและความอุตสาหะ
 เป็นอันมาก นับว่าเป็นอันได้ตั้งตนการศึกษาเป็นแบบอย่างซึ่งได้จัดการเจริญสืบ
 มา ณ บัดนี้ ไททรงแต่งตำราเรียนบางอย่าง มีแบบเรียนเร็ว เป็นต้น และได้
 ทรงรับตำแหน่งเป็นราชทูตพิเศษออกไปยังนานาประเทศในยุโรป ทั้งเมืองอียิปต์
 และอินเดีย ครั้นเมื่อเสด็จกลับจากราชการนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ครั้นเมื่อทรงพระราชดำริจะจัดการปกครอง

พระราชอาณาเขตให้เป็นการควบคุมมั่นคง และเป็นการสะดวกดีในการปกครอง
 ขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกหัวเมืองจากกลาโหมและกรมท่ามา
 รวมในกระทรวงมหาดไทย แแบ่งพระราชอาณาเขตเป็นมณฑล จัดการปกครอง
 รักษาเป็นแบบอย่างทั่วไปทุกแผนก พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นดำรงราช
 นุภาพ ไททรงรับจัดการวางแบบอย่างปกครองทั้งปวงซึ่งเป็นการใหญ่ยิ่งยากที่จะ
 สำเร็จได้ อาศัยพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ และพระอุทิศสาธุชนทวีริย์อัน
 แรงกล้า ประกอบด้วยการศึกษาแบบอย่าง และความเป็นไปอยู่ทั้งภายในและ
 ภายนอก กอปรไปด้วยพระสติปัญญาที่ตรองเลือกเฟ้น ทั้งมีความซื่อตรงดำรง
 ในความสัตย์สุจริตมิได้หนีไปในอคติทั้งปวง ควรยกย่องว่าเมื่อทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้เริ่มจัดตั้งการกระทรวงไคกรมไค ก็ทรงสามารถที่จะจัดการ
 ฉลองพระเดชพระคุณ ให้สำเร็จเป็นคุณมั่นคงยั่งยืนเป็นหลักฐานแบบอย่างไค
 ดังพระราชประสงค์ทุกหนที่มาเป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ และเป็นความสุข
 แก่ประชาราษฎร์ทั่วพระราชอาณาเขต นับว่าเป็นความชอบพิเศษยิ่งใหญ และมี
 พระหฤทัยจงรักภักดีต่อไคฝ่าละอองธุลีพระบาท สนธิชิตชอบพระราชอัธยาศัย เมื่อ
 เสด็จพระราชดำเนินประพาสแห่งไคทั้งในพระราชอาณาเขตและนอกประเทศ ก็
 ไคตามเสด็จพระราชดำเนินและจัดการทั้งปวงเพื่อให้เป็นที่ทรงพระสำราญและ
 เป็นการสะดวกดีแทบทุกครั้ง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท เมื่อเสด็จพระ
 ราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ไคทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่
 ปรีกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินตามพระองค์ด้วย
 พระองค์หนึ่ง มีพระอัธยาศัยมั่นคงยั่งยืน และมีไมตรีอารีทั่วไปในประชุมนชนทั้งปวง
 ประกอบด้วยความสามารถในราชกิจดังพรรณามาแลเวลานั้น ทรงพระราชดำริเห็น
 สมควรที่จะยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมใหญ่

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อนพระเจ้านองยาเธอ
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามจารึกใน
 พระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ นาคนามทรง

ศักดิ์คณา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ์ พิพัฒนามงคล วิบุลยศุภผล ธนสารสมบุรณ์ อุดุดเกียรติยศ เกษานุภาพทุกประการ

ใ้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นหลวงดำรงราชานุภาพ ถ้อยศักดิ์คณา ๒๐๐

ใ้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นขุนปราบบรพด ถ้อยศักดิ์คณา ๒๐๐

สมุหบัญชี คงเป็นหมื่นสกลคณารักษ์ ถ้อยศักดิ์คณา ๓๐๐

ใ้ใหญ่ที่ไ้เคลื่อนตำแหน่งคงตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ขอใ้มีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ *

* เณลิมพระยศเจ้านาย. เลม ๑ หน้า. ๒๓๒ - ๒๓๕

ประกาศเลื่อน กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

เป็น

กรมพระดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตกาล ๒๕๕ พรรษา กาล ปัตยุมัน
จันทรโคจร วราหสัมพัตสร กรรติกมาส กาลปักข์ ฉนดิถี โสรวาร สุริยคติกาล
รัตนโกสินทร ศก ๑๓๐ พุศิจิกายนมาส เอกาทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ อันเป็น
พระอนุชา ผู้เป็นที่พึ่งพระราชอัธยาศัยไว้วางพระราชหฤทัย แห่งพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์หนึ่ง มีพระคุณวิเศษต่าง ๆ เป็นอเนกประการ
ค้ำปรากฎอยู่ในประกาศรับพระสุพรรณบัฏตั้งและเลื่อนกรมทั้งสองครั้งนั้นแล้ว แต่
นั้นมาก็ไต่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตลอดมาจนกาลบัดนี้ มี
พระหฤทัยเอื้อเฟื้อในสุจริตกิจอันเกี่ยวของด้วยการปกครอง ทำนุบำรุงประชากรราษฎร
ให้มีความผาสุก และบ้านเมืองราบคาบสมดังพระบรมราชประสงค์ ไซ้ว่าจะเพียง
แต่ทรงระวังราชการใดคงอยู่เท่าที่ใดเคยกระทำมาแล้วเท่านั้นก็หามิได้ ยังทรง
พระอุตสาหะดำริกิจการงานเพื่อให้ เป็นผลเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นตามที่สมควรจะจัดไปได้
แต่มิใช่จะทรงปฏิบัติราชการแต่เฉพาะที่มีมาในส่วนกระทรวงมหาดไทยฝ่ายเดียว
เท่านั้น ยังได้รับราชการจรเป็นครั้งคราวในแผนกต่าง ๆ ทั้งเป็นมนตรีที่พระบาท
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพอพระราชหฤทัยครัสปรีชากิจการทั่วไป นอกจากนี้
ยังได้ทำราชการซึ่งนับว่าเป็นส่วนในพระองค์ด้วยอีกหลายประการ เช่นจัดวาง
กำหนดการเสด็จพระราชดำเนินประพาส ณ ที่ต่าง ๆ และตามเสด็จพระราชดำเนิน
ไปในกระบวน เอาพระทัยใส่ดูแลให้การประพาสเป็นไปโดยสะดวกเรียบร้อย
ดังนี้เป็นต้น

ราชการทั้งส่วนที่เป็นราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพไต่ทรงปฏิบัติมาแล้วในรัชกาลก่อนอย่างไร ครั้นมาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ก็ยังคงทรงปฏิบัติอยู่เช่นนั้นด้วยความจงรักภักดี ทั้งเอาพระทัยใส่ในการศึกษายิ่งนัก และในสิ่งซึ่งทรงเห็นว่าจะ เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ไต่ทรงช่วยสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระทัย เพื่อการดำเนินไปได้ดี และเร็วทันพระบรมราชประสงค์ เช่นการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน กับการจัดตั้งเสือป่า และลูกเสือในหัวเมืองเป็นตัวอย่าง มีพระอริยาศยานอันสุขุมรอบคอบ กอปรด้วยสติปัญญาอุคสาหาวิริยภาพ ทั้งตั้งพระองค์ไว้ในที่อันควรต่อชนทุกชั้น สมควรที่จะได้เลื่อนอิสริยยศชั้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่อันควร เคารพต่อไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ อิศริยาลภภคินทร สยามวิจิตรินทร วโรปการ มโหฬารราชกิตยานุสร อาทรประพาสการสวัสดิ์ วรรรัตนปัญญาศึกษา พิเศษ นรินทรราชิเบศรบรมวงศ์อติศัย สรีรัตนตรัยคุณธาดา อุดมเชษฐานุภาพบพิตร นาคนามไใหญ่ทรงศักดิ์นา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดค้อย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคล วิบุลยศุภผล สกตเกียรติยศ เกษานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนจากกรม เป็นพระดำรงราชานุภาพ ถ้อยศักดิ์นา ๔๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นหลวงปราบบรรพต ถ้อยศักดิ์นา ๖๐๐

ให้ทรงเลื่อนสมุหบัญชี เป็นขุนสกลคณารักษ์ ถ้อยศักดิ์นา ๔๐๐

ให้ผูซึ่งได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่างธรรมเนียม จากกรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ *

* ราชบัณฑิตยสภา ผู้จัดพิมพ์ เฉลิมพระยศเจ้านาย. เล่ม ๒
(พระนคร : ไสภพิพรรณากร, ๒๔๖๔), หน้า ๓๑ - ๓๓

ประกาศเลื่อน กรมพระคำรงราชานุภาพ
เป็น
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอศักราช ๒๔๗๒ พรรษา ปัจจุบันสมัย
สรรพสมพัคสร พุทธจิกายนมาส อัสตมสุรทิน สุกรवार โดยกาลบริเฉท

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก ฯลฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระคำรงราชานุภาพ เป็นพระบรมวงศ์พระองค์หนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไททรงฝึกสอนรัฐประศาสน์นโยบาย และสามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณไคคังพระราชหฤทัยในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ จนได้เป็นเสนาบดีตำแหน่งสำคัญมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงยกย่องพระสติปัญญา และพระวิริยะอุตสาหะ กับทั้งพระอัธยาศัยที่ซื่อตรงดำรงสัตย์สุจริต ปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ และประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้นแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยกย่องว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระคำรงราชานุภาพ ไททรงปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาอย่างไค ทรงปฏิบัติต่อพระองค์อย่างนั้นด้วยความจงรักภักดี สมควรเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่อันควรเคารพ ดังแจ้งอยู่ในประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อีกครั้งหนึ่ง แต่ในรัชกาลที่ ๖ นั้น เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระคำรงราชานุภาพ ไททรงรับราชการเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่รัชกาลที่ ๕ สืบมาไคถึง ๒๓ ปี อ่อนพระกำลังลงจนเกิดอาการประชวร รู้สึกพระองค์ว่าจะไม่สามารถทำราชการหนักในตำแหน่งสำคัญให้เรียบร้อยไคคังแตกอน จึงกราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภ

ถึงความชอบความดีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้มีมา
 มากแต่ครั้ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีที่
 ปรีกษา แล้วยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีที่
 พระนคร อันทรงพระราชดำริว่าเป็นการสำคัญสำหรับบ้านเมือง แต่ไม่เป็นการ
 หนักเกินพระกำลังไป พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ก็รับ
 สนองพระเดชพระคุณ ไต่ทรงพระอุทิศสาธุะรวบรวมตรวจคนเรื่อโบราณคดีและ
 วรรณคดีต่าง ๆ แสดงให้ปรากฏแพร่หลาย ทั้งทรงพระนิพนธ์หนังสือขึ้นไว้เป็น
 แบบฉบับก็หลายเรื่อ เป็นปัจจัยให้เจริญความนิยมในการพิมพ์หนังสือแจกวิชา
 ความรู้ เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมาจนบัดนี้ ครั้นเมื่อหลายประชวร พระบาท
 สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริสรวนให้กลับเข้าทรงรับราชการ
 เป็นกรรมการสภาการคลัง และกรรมการทำประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์
 แล้วยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีประจำตำแหน่งอีกในกระทรวง
 มุรชาธร ตอนนั้นมาโปรดให้เป็นกรรมการองคมนตรีตรวจงบประมาณแผ่นดินด้วย
 หนึ่ง ในคราวเมื่อเสด็จพระราชดำเนินจากพระนคร และโปรดให้สมเด็จพระเจ้า
 กรมหลวงนครราชสีมา เป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครนั้น ก็ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นที่ปรีกษา
 ครั้นต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาทิวงคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวทรงรับราชการเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครในตอนปลาย
 รัชกาลที่ ๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ก็ได้ทรงรับ
 ตำแหน่งเป็นที่ปรีกษาอย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ทรงทราบตระหนักในพระปรีชาสามารถของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
 ราชานุภาพ แต่ในคราวที่ทรงรวมราชการด้วยกันนั้น

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อทรงพระราชดำริตั้งอภิรัฐมนตรีสภา จึงทรง
 เลือกลงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นอภิรัฐมนตรีพระองค์
 หนึ่ง ก็ได้ทรงปฏิบัติราชการในหน้าที่อันสำคัญด้วยพระปรีชาอุทิศสาธุะ และความซื่อ

ทรงจงรักภักดีเป็นกำลังในราชกิจสืบมาจนบัดนี้

อนึ่ง หอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระราชดำริว่าเจริญเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว สมควรจะขยายการให้เกิดประโยชน์ออกไปถึงแผนกอื่น ๆ อันเป็นเครื่องอนุคุณวิชา จึงโปรดให้ตั้งราชบัณฑิตยสภา มีแผนกวรรณคดี โบราณคดีและศิลปากร บำรุงวิชานั้น ๆ ให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ เป็นตำแหน่งนายกในสถานนั้น ก็สามารถยังประโยชน์ให้เกิดแก่วิชาในแผนกต่าง ๆ เป็นอันค้ำมาตั้งพระราชประสงค์ และเป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศของบ้านเมืองควยอีกสถานหนึ่ง

นอกจากพระเกียรติคุณดังไคพรรณามา ยังควรยกย่องว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงคุณเคยราชการจะหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้โดยยาก เพราะไคทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมาชานาน นับถึง ๓ รัชกาล และไคทรงทำคุณประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองมาเป็นอันมาก แม้เจริญพระชนมายุยิ่งขึ้นแล้วก็มีไคหยอนพระวิริยะ ยังทรงอุทิศสาคะตบองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดีแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในเวลานี้ก็นับว่าเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นหลักราชการและเป็นทีทรงไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก สมควรจะได้เลื่อนพระเกียรติยศฐานันดรศักดิ์ให้สูงสมกับที่เป็นพระบรมวงศ์อันทรงพระคุณพิเศษ

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท คำรัสสั่งให้เลื่อนกรมพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ เป็นสมเด็จกรมพระยา มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ อีสริยลาภคินทร สยามวิจิคินทรวโรปการ มโหฬารรัฐประศาสน์ ปิยมหาราชวรานุศิษย์ไพศาลราชกริตยการี โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล คัมภีร์นิพนธ์นุกติปฏิภาณ ราชบัณฑิตวิธานนิติกรรมสมถ์ ศีกษาภิวชันปิยวาที ชนคิสัตยตรีสุจริธาดา วิมลรัตนปัญญาอาชวาสัย พุทธาทีไทรสรนาทร พิเศษคุณภรณ์ ธรรมมิก

นาถพิตร นาคนามให้ทรงศักดิ์นา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้า
 ต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล
 ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริ สวัสดิ์พิพัฒน์มงคล วิบุลยสุขุณต์เกียรติยศ อีสริย
 ศักดิ์เชษฐานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจากรม เป็นพระยาดำรงราชานุภาพ ถือศักดิ์นา ๑๐๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นพระปราบบรพล ถือศักดิ์นา ๕๐๐

ให้ทรงเลื่อนสมุหบัญชี เป็นหลวงสกคณารักษ์ ถือศักดิ์นา ๕๐๐

ใหญ่ซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตาม
 อยางธรรมเนียม เจากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวง
 สืบไป ให้มีสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ*

*

เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒ หน้า ๑๖๐ - ๑๖๔

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผนวก ข.

คัดจาก

สมุดพระประวัติทรงรับราชการ
ซึ่งทรงบอกขอความใทรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

.....

นามเดิม พระองค์เจ้ากิสวรรกุมาร นามสกุล กิสกุล
เกิด นะ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ปีจอ จ.ศ. ๑๒๒๔
ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕

นามบิดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
นามมารดา เจ้าจอมมารดาชม ท.จ.ว. นามพรยา หม่อมเจ็ย ท.จ.
นามบุตรชายคนใหญ่ หม่อมเจ้าจุลจิต ท.จ. สังกัดกรมทหารรักษาวัง
เกิดที่ตำบล พระบรมมหาราชวัง

อำเภอ จังหวัดพระนคร

ตำหนิ

รูปพรรณ

อุปสมบทเป็นสามเณรแล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศฯ พ.ศ. ๒๔๑๘
เป็นพระภิกษุแล้วไปจำพรรษาอยู่วัดนิเวศธรรมประวัติ บางปิ่น แรกเข้ารับ
ราชการเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก (ราชวัลลภ) ในกรมทหารมหาดเล็ก
ร.ภ. กระชวงกลาไหม

เมื่อวันที่.....เดือน.....พ.ศ. ๒๔๑๘

เข้ารับราชการในกระชวงมหาดไทยเมื่อวันที่ ๑ เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕

ลายมือเซ็นนาม.....

การเล่าเรียนและคุณวุฒิ

ศึกษาหนังสือไทยในสำนักคุณแสง และคุณปานราชินิกุล ในพระบรมมหาราชวัง
 ภาสาบาลีในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) และหลวงธรรมานุทีจางง (จุย)
 ภาษาอังกฤษในโรงเรียนหลวง นายพรานพิศ ยอช แปเตอร์สัน เป็นอาจารย์
 วิชาทหาร ในสำนักหลวงรัศมีนุช (เล็ก)
 ความรู้ถึงประสาสน์และโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงสั่งสอน

ทรงผนวชสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วไปประทับวัด
 บวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระ
 พระพุทธาจารย์ (ศรี) ถวายศีล

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วไปประทับวัด
 ราชประดิษฐ์ และจำพรรษาที่วัดนิเวศธรรมประวัติ บางปอิน สมเด็จพระยาปวเรศ-
 วริยาลงกรณ์เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นพระกรรมวาจารย์
 พระอมรารักษ์ขิต (ออน) วัดนิเวศฯ สอนพระธัมมวินัย

ยศ

มหาอำมาตย์เอก วันที่ ๒๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

ยศพิเศษ

เป็นองคมนตรี วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐

เป็นรัถมนตรี วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗

เป็น มหาเสวกเอก วันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

เป็น จางวางเอก วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

เป็น นายทหารพิเศษกรมทหารรักษาวังฯ วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖

บันดาศักดิ์ประทวนหรือสัญญาบัตร

พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหานราบ

พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหานมา

พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายร้อยเอก ราชของครักส์

นะ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายพันตรี ราชของครักส์

นะ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นนายพันโท ราชของครักส์

นะ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร
เป็นกรมหมื่น

นะ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นนายพลตรี ทหานบก

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๔๒ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหลวงฯ

วันที่ ๒๘ สิงหาคม ๒๔๔๔ เป็นนายพลโท ราชของครักส์พิเสส

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เป็นกรมพระฯ

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นนายพลเอก ราชของครักส์พิเสส

วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๓๒ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เลื่อนเป็นสมเด็จพระยาฯ

ลำดับตำแหน่งและเงินเดือน

พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นนักเรียนนายร้อย เงินเดือน ๑๖ บาท

พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหานมหาดเล็ก บังคับกองแถว เงินเดือน ๔๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหานมาในกรมทหานมหาดเล็ก เงินเดือน ๔๘ บาท

พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายร้อยเอก ราชของครักส์ประจำพระองค์ เงินเดือน ๕๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๒๓ วากรมครวัเขาดน เงินเดือน ๕๐ บาท

นะ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายพันตรีผู้รับพระบรม-
ราชโองการวากรมทหานมหาดเล็ก
เงินเดือน ๑๒๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๒๔	วาทกรรมกองแก้วจินดา	เงินเดือน	๑๒๐	บาท	
นะ วันศุกร์	เดือน ๘	เป็นนายพันโทผู้บังคับการ	เงินเดือน	๒๔๐	บาท
แรม ๗ ค่ำ	พ.ศ. ๒๔๒๘	กรมทหานมหาดเล็ก	เงินเดือน	๒๔๐	บาท
นะ วันพืหัสบัติ	เดือน ๘				
แรม ๘ ค่ำ		วาทกรรมแผนที่	เงินเดือน	๒๔๐	บาท
นะ วันศุกร์	เดือน ๘	เป็นพนักงานใหญ่			
แรม ๑ ค่ำ	พ.ศ. ๒๔๓๐	ผู้ช่วยบัญชาการทหานบก	เงินเดือน	๒๔๐	บาท
นะ วันศุกร์	เดือน ๘				
แรม ๑๓ ค่ำ	พ.ศ. ๒๔๓๑	เป็นนายพลตรี	เงินเดือน	๕๐๐	บาท
วันที่ ๕	เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๒	เป็นผู้กำกับกรมธมการ	เงินเดือน	๕๐๐	บาท
พ.ศ. ๒๔๓๓		เป็นอธิบดีกรมเสีการ	เงินเดือน	๕๐๐	บาท
วันที่ ๑	เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕	เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย	เงินเดือน	๑,๐๐๐	บาท
		คงดำรงตำแหน่งเดิม	เงินเดือน (เลื่อนโดยลำดับจนถึง)	เงินเดือน ๓,๒๐๐	บาท
วันที่ ๒๘	สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๖	เป็นเสนาบดีกระทรวงมุรชาธร	เงินเดือน	๓,๓๐๐	บาท
พ.ศ. ๒๔๖๖		เสนาบดีกระทรวงมุรชาธร	เงินเดือน	๓,๕๐๐	บาท
วันที่ ๒๘	พริสจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘	เป็นอธิบดีมนตรี	เงินเดือน	๓,๖๐๐	บาท

ลำดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญ

นะ วันพืหัสบัติ	เดือน ๑๒			
แรม ๑๒ ค่ำ	พ.ศ. ๒๔๒๑	ตราหุติยจุลจอมเกล้า ท.จ.		
นะ วันศุกร์	เดือน ๘			
ขึ้น ๑๒ ค่ำ	พ.ศ. ๒๔๒๓	ตรามงกุศสยามชั้นที่ ๔		
พ.ศ. ๒๔๒๓		ตราหุติยจุลจอมเกล้าวิเสส ท.จ.ว.		
นะ วันจันทร์	เดือน ๑๒			
แรม ๒ ค่ำ	พ.ศ. ๒๔๒๕	ตรามงกุศสยามชั้นที่ ๓ ม.ม.		

นะ วันศุกร์ เดือน ๖

แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘

นะ วันศุกร์ เดือน ๖

แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘

นะ วันอาทิตย์ เดือน ๘

ขึ้น ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑

วันที่ ๒๐ มกราคม ๒๔๓๓

วันที่ ๒๒ มกราคม ๒๔๓๓

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๓๖

วันที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๓๖

วันที่ ๓ ธันวาคม ๒๔๓๖

วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๓๖

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๔๑

วันที่ ๒๔ มกราคม ๒๔๔๑

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๔๓

วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๔๔๔

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๔

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๔๖

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๔๗

วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๔๕๐

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๔๕๐

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๕๑

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๑

วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๕๓

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๕๔

คราวมหาจักรีบรมราชวงศ์

คราวมงกุฏสยามชั้นที่ ๒ จ.ม.

คราวมงกุฏสยามชั้นที่ ๑ ม.ส.ม.

เหรียญคุณศิวมาลา เข็มศิลปวิทยาของ

ตราช่างเผือกชั้นที่ ๒ จ.ช.

ตราปถมจุลจอมเกล้า ป.จ.

เข็มราชการแผ่นดิน เหรียญคุณศิวมาลา

ตราช่างเผือกชั้นที่ ๑ ม.ช.

เหรียญจักรมาลา

เหรียญราชินี

เข็มราชการในพระองค์ เหรียญคุณศิวมาลา

ตราปถมจุลจอมเกล้าวิเศษ ป.จ.ว.

ครานพรัตนราชวรารณ

เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

เหรียญทวิชาติเสกทองคำ

เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๔ ชั้นที่ ๒

เข็มประพาสยุโรป

เหรียญรัชมงคุดทองคำ

เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๑

เข็มพระชนมายุ ชั้นที่ ๑

เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๑

ตราวชิรมาลา

วันที่ ๒๖ สิงหาคม ๒๔๕๔	ตรารัตนวารารณ
วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๕๖	ตรามหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๖	ตรามหาวิกรมกุต
วันที่ ๒๒ มีนาคม ๒๔๖๘	เหรียญสารทูลมาลา (เสื่อป่า ๑๕ ปี)
วันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๔๖๘	เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญต่างประเทศ

เมื่อยังเป็นราชองครักษ์อยู่ในกรมทหารมหาดเล็กได้รับ

- ตราเข็มมอริสเซนต์ลาซาร์ส ของอิตาลี ชั้นที่ ๒
- ตรามงกุฏเวนิซ ของแมคเคนเบ็ก ชั้นที่ ๒
- ตรากาละกะอัว ของฮาไว ชั้นที่ ๒
- ตราคาบ ของสวีเดน ชั้นที่ ๒
- ตราเข็มแอนด์ ของรัสเซีย ชั้นที่ ๑

เมื่อเป็นราชทูตพิเสสไปยุโรป พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้รับ

- ตราลียงคอนเนอร์ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๒
- ตราออฟฟิเซียอินสตรีกอง ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๑
- ตราเคนนะบรอก ของเดนมาร์ค ชั้นที่ ๑
- ตรานกอินชี่แดง ของปรัสเซีย ชั้นที่ ๑
- ตราเข็มอาเล็กซานเดอร์เนฟสกี ของรัสเซีย ชั้นที่ ๑
- ตราออสมานียา ของเตอร์กี ชั้นที่ ๑
- ตราวิกิเมอ ของกรีซ ชั้นที่ ๑
- ตราเข็มมอริสเซนต์ลาซาร์ส ของอิตาลี ชั้นที่ ๑

เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รับ

- ตราอาทิตย์ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑
- ตราลียงคอนเนอร์ ของฝรั่งเศส ชั้นที่ ๑

๑. ตราอาทิจอุทัยบนดอกปอดลิเน ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑
 ๒. ตรามงกุฏคิตาลี ชั้นที่ ๑
 ๓. ตราเฮนริคิไลออก ของบริติชวิก ชั้นที่ ๑ พิเสส
 ๔. ตราวาวซาร์ ของสวีเดน ชั้นที่ ๑
 ๕. วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๖๖ ตรามงกุฏเบลเยียม ชั้นที่ ๑
 ๖. พ.ศ. ๒๔๗๐ ตราเซนต์ไมเกล แอนนิเซนต์ยอร์ช ของอังกฤษ ชั้นที่ ๑
 ๗. วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๗๓ ตราข้างเผือก ชั้นที่ ๑ ของประเทศเดนมาร์ค
 ๘. วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๗๓ ตราราชสีห์ ชั้นที่ ๑ ของประเทศเนเคอแลนด์

ราชการพิเสส

วันพรหิ์สบัติ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ จัดตั้งกรมแผนที่
 วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นกัมมีการจัดตั้งโรงพยาบาล
 พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นคณะกรรมการเสด็จประพาสตั้งแต่ พ.ศ. นี้ และต่อมาจน พ.ศ. ๒๔๕๘
 พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นสถานายกหออพระสมุควชิรญาณ ครั้งแรก
 พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดตั้งกรมศึกษาธิการ
 วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๓ เป็นชาหลวงทางพระองค์ไปรับชารวิรัชทายาทรัสเซีย
 ที่เมืองสิงคโปร์
 วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๔ เป็นราชทูตพิเสสทางพระองค์ไปยุโรป อียิปต์ และ
 ประเทศอินเดีย
 วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๘ เป็นบรรณารักษ์หออพระสมุควชิรญาณ ครั้งที่ ๑
 วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๘ เป็นสารานุกรม หออพระสมุควชิรญาณ
 วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๔๐ เป็นบรรณารักษ์ หออพระสมุควชิรญาณ ครั้งที่ ๒
 วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๓ เป็นกัมมีการจัดตั้งหออพุทธศาสนาสังคหะ
 พ.ศ. ๒๔๔๔ ใ้ได้รับเลือกเป็นผู้นำรุงราชกรัฑาสโมสร
 วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์หออพระสมุควชิรญาณ ครั้งที่ ๓

- วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๓
พ.ศ. ๒๔๔๓
ได้รับเลือกเป็นอุปถัมภ์ภคสยามสมาคม
เป็นบรรณาธิการหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อทรงตั้ง
เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร
- วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๕๑
วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๕๓
พ.ศ. ๒๔๕๓
วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๔๕๔
พ.ศ. ๒๔๖๔
วันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๖๕
วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๖๕
- เป็นกัมมีการตรวจคหหมายลักษณะอาญา
เป็นสถานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน
เป็นกัมมีการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง
เป็นสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร
ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ อาลัยของ ฝรั่งเศส
เป็นกัมมีการตรวจชำระคหหมายแพ่งและพาณิชย์
เป็นกัมมีการในสภาการคลัง
- นอกจากราชการที่กล่าวนี้ มีการอย่างอื่น ๆ ที่เฝ้าทำอีกไม่สามารถจะจดจำได้
เช่น เป็นนายคานปกิจสังฆวาทพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น
- วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๖๖
วันที่ ๑๕ มกราคม ๒๔๖๖
วันที่ ๖ มีนาคม ๒๔๖๖
วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๔๖๔
พ.ศ. ๒๔๖๔
วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๔
วันที่ ๔ เมษายน ๒๔๖๕
วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๖๕
วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๗๐
วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๓
- เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรกลาโหม
เป็นกัมการองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงิน
ของแผ่นดิน
เป็นเนติบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และสมาชิกวิเศษ สภาเนติ
บัณฑิตสยาม
เป็นอธิบดีมนตรี ในรัชกาลที่ ๗
ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรสุรสีลม
ได้รับเลือกเป็นนายกแห่งสมาคมสงเคราะห์สัตว์
เป็นองคมนตรีในรัชกาลที่ ๗
เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา
เป็นนายกสโมสรกอล์ฟดุสิตในพระบรมราชูปถัมภ์
เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์แห่งสมาคมคนเทาอาดิติเอรี
ของชาวอิตาลีในกรุงเทพฯ

สมาชิกกิตติมศักดิ์ในต่างประเทศ

ประเทศอังกฤษ

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงสำหรับภูมิศาสตร์ นะ ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๓๐ Honorary Member-Royal Geographical Society
๒. ผูอุปถัมภ์อินเดียสมาคม Patron-India Society
๓. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเชียติค
Honorary Member-Royal Asiatic Society

ประเทศฝรั่งเศส

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมเอเชียติคแห่งประเทศฝรั่งเศสที่กรุงปารีส
Honorary Member - Asiatic Society of Paris เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๗๑
๒. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมเอโคลฟรานเซ เอกซเตรมโอเรียนต์
Honorary Member - Ecole Francaise d'Extreme - Orient
เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๑

ประเทศเยอรมัน

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมศิลปศาสตร์แห่งประเทศเยอรมันที่กรุงเบอร์ลิน
Honorary Member - The East Asiatic Society of Berlin
เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๔๗๐

ประเทศอิตาลี

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมอากาศาเมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์ในเมืองตุริน
ประเทศอิตาลี เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๔๖๕

ประเทศฮอลแลนด์

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์ในสมาคมมหาวิทยาลัยเลเดน ประเทศเนเธอร์แลนด์
Kern Institute University of Leiden
เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม ๒๔๗๓

เมืองบาเตเวีย ชะวา

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงสำหรับศิลปศาสตร์และวรรณคดี นะ เมืองบาเตเวีย-ชะวา
Honorary Member – Royal Society of Art and Letters
เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๗

ประเทศอินเดีย

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงอาเซียติกแห่งเบงกอลในอินเดีย
Honorary Member Royal Asiatic Society of Bengal India

เสื่อป่า

- วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองตรี จเรเสื่อป่า กองเสื่อป่า รามหลวง
รักษาพระองค์ จังหวัดพระนคร มณฑลกรุงเทพฯ
วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองโท ตำแหน่งเดิม
วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๔ เป็นนายกองเอก ตำแหน่งเดิม และเป็นผู้บังคับการ
พิเศษกองเสื่อป่า มณฑลอุดร เป็นสภานายกจัดการ
ลูกเสื่อมณฑลกรุงเทพฯ

การออกจากราชการเป็นครั้งคราว

- ประจวบ กราบถวายบังคมลา เพื่อรักษาพระองค์ตามคำแนะนำของแพทย์
เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๔๕๘

การย้ายเปลี่ยนท้องที่หรือกรม

๑. ย้ายจากผู้นับตั้งกองตำรวจ ทหามมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับทหามม้า ในกรมทหามมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร
๒. ย้ายจากผู้นับตั้งทหามมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับการทหามมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร
๓. ย้ายจากผู้นับตั้งการทหามมหาดเล็ก เป็นราชองรักษ์ประจำพระองค์ จังหวัดพระนคร
๔. ย้ายจากผู้นับตั้งการทหามมหาดเล็ก เป็นพนักงานใหญ่ ผู้ช่วยบัญชาการทหามบก จังหวัดพระนคร
๕. ย้ายจากพนักงานใหญ่ ผู้ช่วยบัญชาการทหามบก เป็นผู้กำกับการกรมการ จังหวัดพระนคร
๖. ย้ายจากผู้กำกับการกรมการ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ จังหวัดพระนคร
๗. ย้ายจากอธิบดีกรมศึกษาธิการ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จังหวัดพระนคร
๘. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา จังหวัดพระนคร
๙. ย้ายจากเสนาบดีที่ปรึกษา เป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร จังหวัดพระนคร
๑๐. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เป็นอธิบดีมนตรี และนายกราชบัณฑิตยสภา จังหวัดพระนคร

จบความในสมุทพระประวัติทรงรับราชการเพียงนี้ * *

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* *

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖ (พระนคร : โสภณพิพิธนาคร, ๒๔๘๗), หน้า ๑๙ - ๓๓

บรรณานุกรมเอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร.

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๒/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๓/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๔/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๕/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๖/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๗/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๘/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๙/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๐/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๑/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๒/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๓/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๔/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๕/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๖/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๗/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๘/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๕ หมายเลข ๑๙/๖

เอกสารรัชกาลที่ ๗ หมายเลข ๕/๑๑

เอกสารรัชกาลที่ ๗ หมายเลข ๓/๑๕๓

เอกสารรัชกาลที่ ๗ หมายเลข ๑๖/๑๕๓

หนังสือภาษาไทย

โฆษณาการ, กรม. ประเทศไทยเรื่องการเสียกินแดนแก่ฝรั่งเศส.

พระนคร : ร.พ. พานิชกุลผล, ๒๔๔๓

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. คาถาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามพระราชโอรสธิดา.

พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๗๒

..... ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณ.

พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๗๓

..... พระราชหัตถเลขาคราวครั้งที่ ๒ พระนคร : ร.พ.

รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๔๖

จักรกฤษณ์ นรินดีนุกการ, ร.ศ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๕

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
ภาค ๑๑ พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๗๕

..... จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค ๑๑. พระนคร : ร.พ.
โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๗๕.

..... จดหมายเหตุราชกิจรายวัน ภาค ๑๒. พระนคร : ร.พ.
โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๗๕

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจ
รายวัน ภาค ๑๓. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๗๘.

..... ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕. ภาคปกิณกะ ภาค ๑
พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๘๓.

..... ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม. พระนคร : ร.พ.
มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑.

..... พระบรมราชาวาทในรัชกาลที่ ๕ พระราชทานแก่พระเจ้า
ลูกยาเขมร. พระนคร : ประชุมช่างจำกัศ, ๒๕๐๖.

..... พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงแถลงบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พระนคร : โสภณ
พิพรรฒนาการ, ๒๔๖๘.

..... พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๓ - ๒๔๕๓. พระนคร . ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ,
๒๔๕๘.

..... พระราชนิพนธ์เรื่องไถลบ้าน เล่ม ๑ - เล่ม ๒, พระนคร :
ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๖.

..... พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๕๐ เล่ม ๑
พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๕.

จุดจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จ
ประพาสแหลมมลายู เมื่อ ร.ศ. ๑๐๘, ๑๑๐, ๑๑๓, ๑๒๐ รวม ๔ ครั้ง
 พระนคร : ร.พ. ไท, ๒๔๖๘

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ
รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ-
 ชนากร, ๒๔๗๕

จุดจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรน-
 ทรราชธิบดี. พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทรราชธิบดี. พระนคร : หางหุ้นสวนศิริพร, ๒๕๐๔

จุดจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต พระนคร :
 คลังวิทยา, ๒๕๐๕

จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พระนคร : หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๘

เซเคส์, ยอช โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร พระนคร :
 ราชบัณฑิตยสภา, ๒๔๗๑

ผู้ชำระและแปล ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย
 พระนคร : โสภณพิพรรฒชนกร, ๒๔๗๒

ผู้ชำระและแปล ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ พระนคร
 ร.พ. โสภณพิพรรฒชนกร, ๒๔๗๒

ตำนานอักษรไทย. พระนคร : โสภณพิพรรฒชนกร, ๒๔๖๘

คำรกราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ความทรงจำ.

พระนคร : ร.พ. เจริญธรรม, ๒๔๕๔.

_____ . คำแนะนำข้าราชการหัวเมืองศึก ๑๒๑. พระนคร : ร.พ.
บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๒๑.

_____ . คำแปลปรากฏาเรื่องคดีของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย พระนคร
: ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๗๒.

_____ . คำให้การเรื่องปราบฮ่อ. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๗๔

_____ . คำอธิบายจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ เล่ม ๑ พระนคร
: ร.พ. ทองสมุคไทย, ๒๔๗๕.

_____ . จดหมายเหตุนายทรงอำนาจเกล้าเรื่องเสด็จประพาส
พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๖๖.

_____ . จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน. พระนคร : ร.พ.
โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๖๖.

_____ . จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕. พิมพ์ครั้งที่ ๒
พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๖๖.

คํารงราชานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ชมรมพระนิพนธ์
บางเรื่อง. พระนคร . ร.พ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.

_____ . ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ, พระนคร : ม.ป.ท. ๒๕๓๑.

_____ . ตั้งพระราชคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร :
หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, ๒๕๖๖.

_____ . ตำนานกฎหมายเมืองไทย และประมวลคำอธิบายทาง
นิติศาสตร์.

_____ . ตำนานคณะสงฆ์, พระนคร : ร.พ. ไสภณพิพรรฒนาการ,
๒๕๖๖.

_____ . ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม. พระนคร : ร.พ.
ไสภณพิพรรฒนาการ, ๒๕๖๘.

_____ . ตำนานเงินตรา พระนคร : ร.พ. ไสภณพิพรรฒนาการ,
๒๕๓๖.

_____ . ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ. พระนคร : หอพระสมุดวชิรญาณ,
๒๕๖๘.

_____ . ตำนานพระอารามหลวง. พระนคร : ร.พ. ไสภณพิพรรฒ
นาการ, ๒๕๖๖.

คำทรงราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพทุ-
เจดีย์สยาม. พระนคร : โสภณพิพรรรชชนากร, ๒๔๖๘.

_____ . ตำนานโรงเลี้ยงเด็กของพระอัครชายาเธอ. พระนคร :
ร.พ. โสภณพิพรรรชชนากร, ๒๔๗๒.

_____ . ตำนานเรือรบไทย. พระนคร : หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๖๗.

_____ . ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ ๓ พระนคร : กรมศิลปากร,
๒๕๐๑.

_____ . เทศาภิบาล. พระนคร : ร.พ. เจริญธรรม, ๒๔๘๘.

_____ . เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๓ เล่าเรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์.
พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรรชชนากร, ๒๔๖๖.

_____ . เที่ยวเมืองพม่า. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๘๕.

_____ . นิทานโบราณคดี. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๘๗.

_____ . นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๓

_____ . นิราศนครวัด. พระนคร : กระทรวงธรรมการ, ๒๔๖๘.

_____ . นิราศเมืองบันดอง. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรรชชนากร,
๒๔๗๘.

ค่างรราชานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ปาฐกถาเรื่อง
สงวนของโบราณ. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๗๓.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๖๐.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๓. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๖๒.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๖๕.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๔. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๖๕.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๖๕.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ
ชนากร, ๒๔๖๖.

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๐. พระนคร : ร.พ. โสภณ
พิพรรฒชนากร, ๒๔๗๑.

คำร้องราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, ประชุมพระนิพนธ์
เบ็ดเตล็ด. พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๔.

_____ . ประคิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป. พระนคร :
กรมศิลปากร, ๒๕๐๓.

_____ . ประวัติบุคคลสำคัญ. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๙๓.

_____ . ประวัติบุคคลสำคัญ. พระนคร . ร.พ. เจริญกรรม, ๒๔๙๖.

_____ . ประวัติวิกรมหาธาตุ. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒธนากร,
๒๔๖๑.

_____ . พระกรีนินิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ,
พระนคร : สำนักพิมพ์อุดม, ๒๔๘๗.

_____ . พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๙๕.

_____ . พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๘๑.

_____ . พระโอวาทประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี ๑ กันยายน
พ.ศ. ๒๔๗๓. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๓.

ตำรงราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, พระราชพงศาว-
ดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนคร : ร.พ.คุรุสภา, ๒๕๐๕

..... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. พระนคร :
กรมศิลปากร, ๒๕๔๓

..... เรื่องก่อนประวัติศาสตร์. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒ-
ชนากร, ๒๕๔๔

..... เรื่องพระร่วง. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕

..... ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ. พระนคร :
ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๕๓๖

..... และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ผู้แต่งรวม,
สาส์นสมเด็จ. ภาค ๑ - ๕ พระนคร : กรมศิลปากร, ม.ป.ป.

..... สาส์นสมเด็จ. เล่ม ๑ - ๒๕ พระนคร : ร.พ.คุรุสภา,
๒๕๐๔

..... แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม. พระนคร : ร.พ.คุรุสภา,
๒๕๐๔

..... อธิบายเบ็ดเตล็ดเรื่องในพงศาวดารสยาม. โสภณพิพรรฒชนกร,
๒๕๖๔

..... อธิบายว่าด้วยยศเจ้า. พระนคร . โสภณพิพรรฒชนากร,
๒๕๓๒

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.
พระนคร : ร.พ.พระจันทร์, ๒๕๓๕

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓
(พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๙๔) พระนคร : ร.พ. ไสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๘๑

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ๒ เล่มจบ
พระนคร : ร.พ. คุรุสภา, ๒๕๐๔

ที่ระลึกสยามรัฐพิพิธภัณฑ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๖๘

ธรรมคานท์, โกวาทิ ประวัติมหาดไทย ภาคที่ ๑ พระนคร : กระจ่าง
มหาดไทย, ๒๕๐๖

นราธิปประพันธ์พงศ์, กรมพระ. ผู้แปล จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม ๑
พระนคร : ร.พ. คุรุสภา, ๒๕๐๕

จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม ๒ พระนคร : ร.พ. คุรุสภา,
๒๕๐๕

บริหารบุรีรัตน์, หลวง. นิเทศแห่งวิชาโบราณคดี พระนคร : ร.พ.
พระจันทร์, ๒๔๗๕

เรื่องโบราณคดี พระนคร : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๐๓

แด เอ.บี. กริสโวลด์. ศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๙๕

บริหารเทพธานี, พระ: พงศาวดารชาติไทย. เล่ม ๔ พระนคร :
ส. ชีวรมภักดิ์, ๒๔๕๖.

โบราณราชธานี, พระยา: เรื่องเกี่ยวกับพระนครศรีอยุธยา พระนคร :
กรมศิลปากร, ๒๕๐๔.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑ พระนคร : ร.พ. ไท, ๒๔๕๗.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๕๘.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๖๐.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๒ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๒.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๕ พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๖๓.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๔.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๗ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๕.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๘ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๗.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๘.

- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔๒. พระนคร : กรมคิดป่ากร, ๒๔๖๔.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๒. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๗๒.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๔. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๗๓.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๕. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๗๓.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒. พระนคร : กรมคิดป่ากร, ๒๔๗๔.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๔. พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒชนากร, ๒๔๗๔.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕. พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๘๐.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๖. พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๘๐.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗๖. พระนคร : กรมคิดป่ากร, ๒๕๐๔.
- ประพันธ์ไพรัชชพากษ์, หลวง. และ ประสงค์ กาญจนกุล. เทศบาล.
พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๘๑.
- ประวัติศาสตร์สโขทัยภาคที่ ๑ . พระนคร : บริษัทไทยบริการ, ๒๔๙๘.
- ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม. พระนคร : ม.ป.ท. , ๒๔๖๓.

ประวัติกรมโลหกิจ.

พระนคร : กรมโลหกิจ, ๒๕๐๕.

ประวัติกรม เล่ม ๑.

พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๐.

ประวัติกรม เล่ม ๒.

พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๑.

ประวัติกรม เล่ม ๓.

พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๒.

ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
และพระประวัติลูกเดา. พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๗.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม ๒ กับคำอธิบายของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พิมพ์ครั้งที่ ๒
พระนคร : ร.พ. ไทย, ๒๕๕๗.

..... เล่ม ๒ กับคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๕๕.

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า. (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์).

พระนคร : ร.พ. ไทย, ร.ศ. ๑๒๖.

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ.

พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๕๐๗.

พานิชย์ กระทรวง. วัฒนธรรมไทย. เรื่องประวัติการค้าขายของไทย.

พระนคร : กระทรวงพานิชย์, ๒๔๘๖

พิทยาลงกรณ์, พระราชวรรังษ์เชอ กรมหมื่น. สามกรุง.

พระนคร : ชัยฤทธิ์, ๒๔๙๕

มหาอำมาตยาธิบดี พระยา. การปกครองฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทย.

พระนคร : ร.พ. สวนทองถิ่น, ๒๕๐๕

มหาดไทย กระทรวง. ระเบียบการกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยสขากิจบาลและ
เทศบาล. พระนคร : กระทรวงมหาดไทย, ๒๔๘๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เชอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
และงานทางปกครองของพระองค์. พระนคร : ร.พ. สวนทองถิ่น, ๒๕๐๕

อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากกระทรวงมหาดไทย
ครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๙๕. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์,
๒๔๙๕

เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับได้รับ
รางวัลที่ ๑ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๗ - ๒๔๙๕. พระนคร :
ร.พ. ศุภัสภา, ๒๕๐๔

ราชสกุลวงศ์. พระนคร : ร.พ. มหาดไทย, ๒๕๐๗

รายงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๗.

พระนคร : โสภณพิพรรฒชนากร, ม.ป.ป.

วชิรญาณวโรรส. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ตำนานวัชบรรณิเวศวิหาร
พระนคร : ร.พ. โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๕.

..... . เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๐.

..... . พระประวัติศรีเสลา. พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๖๗.

..... . วชิรवादการ, หลวง. การปกครองสมัยโบราณ
พระนคร : ร.พ. ไทโยใหม่, ๒๔๗๕.

..... . การเมืองการปกครองของกรุงสยาม
พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๕.

..... . ตำนานกลิน. พระนคร : ประพาสสถานการนิพนธ์, ๒๔๙๗.

..... . ปาฐกถา เรื่องการศิลปากร. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๗๗.

..... . ศิลปากร, กรม คำบรรยายสันนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ. ๒๕๐๓.
พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๗.

..... . ศึกษาธิการ, กระทรวง. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ
พระนคร : ร.พ. ศุภสภา, ๒๕๐๗.

..... ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๖๓.

..... วิวัฒนาการในการจัดการศึกษาภายหลังการเปลี่ยนแปลง

การปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ - ๒๔๙๘. :

พระนคร : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๙.

กีวรักษ์, สุลักษณ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระนคร : หอสมุดตำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๑.

สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, ม.ร.ว. สุนนชาตินิพนธ์.

พระนคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๗.

เสถียร ด้ายลักษณ์ และคนอื่น ๆ. (ผู้รวบรวม). ประชุมกฎหมายประจำ

ศก เล่ม ๑ - ๒ พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๗๘.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๓ - ๔.

พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๗๘.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๕ - ๖.

พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๗๘.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๗ - ๘.

พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๗๘.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๓๑ - ๓๔.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๓๓ - ๓๕.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๓๕ - ๓๖.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๓๗ - ๓๘.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๓๙ - ๔๐.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๔๑ - ๔๒.

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๖.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๔๓.

พิมพ์ครั้งที่ ๒ พระนคร : ร.พ. นิติเวช, ๒๔๘๔.

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๔๔.

พิมพ์ครั้งที่ ๒ พระนคร : ร.พ. สยามวิทยากร, ๒๔๗๘.

เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ (ผู้รวบรวม). ประชุมกฎหมายประจำศก.

เล่ม ๔๕ พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๔๖,

พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๔๗,

พระนคร : ร.พ. เกล็ดเมด, ๒๔๗๘

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๕๐,

พระนคร : ร.พ. นิติเวช, ๒๔๘๑

..... ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม ๕๒,

พระนคร : ร.พ. นิติเวช, ๒๔๘๓

สมุดคัดเทศน์นำเที่ยวห่อพระสมภพชिरฎานและพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร.

พระนคร : โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๗๒

สมเด็จพระยาเจ้าฟ้าจรรฆานภาพักับการสาธารณสุข. พระนคร : กระทรวง

สาธารณสุข, ๒๕๐๕

อนุমানราชชน พระยา. ตำนานสกุลกากร. พระนคร : ร.พ. พระจันทร์, ๒๔๘๒

..... เลิกทาสในรัชกาลที่ ๕ พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๗

อนุমানราชชน พระยา. แหลมอินโกล์เงินสมัยโบราณ. พระนคร : คลังวิทยา,
๒๔๘๗

อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุข ๑๕ ปี. พระนคร : กระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๐๐

ราชบัณฑิตยสภา. ผู้จัดพิมพ์. เฉลิมพระยศเจ้านาย. เล่ม ๑.
พระนคร : โสภณพิพิธพรชนาการ, ๒๔๗๒

เฉลิมพระยศเจ้านาย. เล่ม ๒
พระนคร : โสภณพิพิธพรชนาการ, ๒๔๗๕

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายงาน

มหาดไทย, กระทรวง. รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๑๔

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๔

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๑๕

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๕

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๑๖

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๖

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๑๗

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๗

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๑๘

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๘

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๐

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๒๐

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๑

พระนคร : ร.พ. ไสภณพิพรรธนากร, ร.ศ. ๑๒๑

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๒

พระนคร : ร.พ. ไสภณพิพรรธนากร, ร.ศ. ๑๒๒

มหาดไทย, กระทรวง. รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๒.

พระนคร . ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๒๒

..... รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๓.

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ ร.ศ. ๑๒๓

..... รายงานการประชุมสมทบเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๕๖ (ปีที่ ๑๔)

พระนคร : ม.ป.ท., พ.ศ. ๒๔๕๖

..... รายการการประชุมสมทบเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๕๗ (ปีที่ ๒๐)

พระนคร : ม.ป.ท., พ.ศ. ๒๔๕๗

วารสารและสิ่งพิมพ์ของทางราชการ

กฎสำหรับกระทรวงมหาดไทย แผนกปกครองว่าด้วยอธิบายตำแหน่งผู้ตรวจการ

ศก ๑๑๑. พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๑

กฎสำหรับกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยตำแหน่งและหน้าที่ข้าราชการในศาลา ร.ศ. ๑๑๑.

พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๑๖

วารสารโลหกิจ. ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕

จันทร์เกษม. ฉบับที่ ๔๖ พฤษภาคม - มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕

ดุสิตสมบัติ. ฉบับพิเศษในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ. ๒๔๖๔

จดหมายเหตุวารุศาสตร์. ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ มกราคม ๒๕๐๕

- เทศบาล. ปีที่ ๑ เล่ม ๑ (เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๒๕)
- ปีที่ ๑ เล่ม ๒ (ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕)
- ปีที่ ๒ เล่ม ๓ (เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๒๖)
- ปีที่ ๒ เล่ม ๔ (ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖)
- ปีที่ ๓ เล่ม ๕ (เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๒๗)
- ปีที่ ๓ เล่ม ๖ (ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๒๗)
- ปีที่ ๔ เล่ม ๗ (เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๒๘)
- ปีที่ ๔ เล่ม ๘ (ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๒๘)
- ปีที่ ๕ เล่ม ๙ (เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๒๙)
- ปีที่ ๕ เล่ม ๑๐ (ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙)
- ปีที่ ๖ เล่ม ๑๑ (เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๓๐)
- ปีที่ ๖ เล่ม ๑๒ (ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐)
- ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑๙ เมษายน - กันยายน ร.ศ. ๑๓๑)
- ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑๘ ตุลาคม - มีนาคม ร.ศ. ๑๓๑)
- ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑๕ เมษายน - กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖)

- เทศาภิบาล. ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑๖ (ตุลาคม - มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖)
 _____ ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑๗ (เมษายน - กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๗)
 _____ ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑๘ (ตุลาคม - มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๗)
 _____ ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑๘ (เมษายน - กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘)
 _____ ฉบับที่ ๔๐ (พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓)

มหาวิทยาลัย. ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๒

- ราชกิจจานุเบกษา. ฉบับที่ ๕ (เมษายน ร.ศ. ๑๑๑)
 _____ ฉบับที่ ๘ (ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓)
 _____ ฉบับที่ ๑๕ (มกราคม ร.ศ. ๑๑๓)
 _____ ฉบับที่ ๑๑ (ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓)
 _____ ฉบับที่ ๑๖ (มกราคม ร.ศ. ๑๑๓)
 _____ ฉบับที่ ๑๘ (เมษายน ร.ศ. ๑๑๖)
 _____ ฉบับที่ ๑๘ (พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖)
 _____ ฉบับที่ ๑๕ (เมษายน ร.ศ. ๑๑๗)
 _____ ฉบับที่ ๑๗ (มีนาคม ร.ศ. ๑๑๘)
 _____ ฉบับที่ ๑๗ (กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘)

- ราชกิจจานุเบกษา. ฉบับที่ ๑๘ (ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๐)
- ฉบับที่ ๑๘ (พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐)
- ฉบับที่ ๑๙ (ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๑)
- ฉบับที่ ๒๐ (มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๒)
- ฉบับที่ ๒๕ (กันยายน ร.ศ. ๑๒๗)
- ฉบับที่ ๓๐ (แผนกกฎหมาย (พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖)
- ฉบับที่ ๓๑ แผนกกฎหมาย (กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗)
- ฉบับที่ ๓๒ แผนกกฎหมาย (สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘)

วารสารรัฐประศาสนศาสตร์. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕

วนสาร. ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๐๕

สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕

สวนกุหลาบ. ปีที่ ๖ เล่มที่ ๒ (ฉัตรมงคลสาร ๒๔๖๙)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หนังสือภาษาต่างประเทศ

Bacon, George B. Siam the land of the White Elephant.
Scribner and Sons. 1883.

Besso, Salvatore. Siam and China. Trans. C. Mathews.
London : Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., Ltd.,
undated.

Blanchard, Wendell. Thailand. Its People, its society, its
culture. New Haven : Human Relations Area File, Inc;
1958.

Bowring, Sir. John. The Kingdom and People of Siam, 1 Vol. 1.
John W. Parkers and Son : 1857.

Burch, Noel F. Thailand. An Introduction to Modern Siam,
Vannestrand Co. 1959.

Blount, Bertha. McFarland of Siam. New York : Vantage
Press, 1958.

Bradley, D. B. Abstract of ^{the} journal of Rev. Dan Beach
Bradley Medical Missionary to Siam. New York : 1930

Burney Papers II Committee of the Vajranana National
Library Bangkok : 1910.

Compbell, John G.D. Siam in the Twentieth Century.
London : E. Arnold Company, 1902.

Carter, A. Cecil. The Kingdom of Siam. New York :
The Knickerbocker Press, 1904.

Cœdès, G. The Vajirâna National Library.
Bangkok: The National Library. 1924.

Cort, Mary Lovina. Siam : The Heart of Father India.
New York : Anson D.F. Randolph and Company, 1886.

Crawford John. Journal of an Embassy, London : 1828,

Crosby Sir Josiah. Siam the Cross Roads, Hollis &
Carter Ltd., 1945.

_____. Siam. London : Oxford University Press, 1945.

Child, Jacob T. Pearl of Asia. Chicago : 1892.

๘๘๘

Damrong, Prince and Johnson W.S.A.: Short History of Thai Education. Ministry of Education, 1920.

Dodd, William Cliffton. The Thai Race. The Tarch Press, 1923.

Executive Committee of the Eight Congress, Siam General and Medical Features. The Bangkok Times Press, 1930.

Feltus, George Haws ed. The man with the gentle heart : Samuel Renolds House of Siam. New York : Fleming H. Revell, 1924.

Fistie, Pierre. La Thaïlande. Paris : Presses Universitaires de France, 1963.

Gervaise, Nicolas. The Natural and Political History of the Kingdom of Siam. A.D. 1688, Siam observer Press, 1928.

Graham, Walter. A. Siam. 3 rd. ed. London : The De La More Press Ltd., 1924.

- Graham, Walter. A. Siam : A Handbook of Practical, Commercial and Political Information. 2nd. ed. London Alexander Moring Ltd., 1913.
- Griswold, A.B. King Mongkut of Siam. New York : The Asia Society, 1961.
- _____. The Real King Mongkut of Siam. (manuscript).
- Hall, D.G.E. A History of South - East Asia. London MacMillan, 1955.
- Harrison, Brian. South - East Asia, a short history. New York : St. Martin's Press, 1954.
- Hutchinson, E.W. Adventurers in Siam in the 17th Century. London : The Royal Asiatic Society, 1940.
- Latourette, Keneth Soott. A History of Christianity. Vol VI. New York : Harpar and Brothers; 1944.
- London, Kenneth Perry. Siam in Transition. Chicago : Chicago University Press, 1936.

- Mosel, James. Thai Administrative Behaviour. The Department of Government, Indiana University, 1957.
- Pallegoix, Mgr. Description du Royaume Thai ou Siam. II Tomes Paris : La Mission de Siam, 1854.
- Prasert Subhamatra, Khun. Administration of Thailand. Unpublished Master's Thesis, Washington D.C. American University, 1941.
- PoonPismai Diskul (ed.) Dedication to Prince Damrong of Siam. Bangkok : 1962.
- P.A. Thompson. Siam. (Boston J.B. Millet Company, 1910)
- Smith, M.A. A Physician at the Court of Siam. London : Country Life Company, 1947.
- The National Library of Thailand. Bangkok : Fine Arts Department, 2501.
- Tompson, Virginia Mclean. Thailand : the New Siam. New York : The MacMillan Company, 1941.

Leonowens, Anna Harriette. The English Governess at the Siamese Court. Boston : Fields Osgood, 1870.

_____. The Romance of Siamese Harem Life. London : Trubner, 1873.

Macanlay, G.C.Tr. The History of Herodotus. Vol. I Book III, London : MacMillan and Co., 1890.

Manich Jumsai, M.L. Compulsory Education in Thailand. Paris : UNESCO, 1951.

McFarland, George B. (ed.) Historical sketch of Protestant Missions in Siam.1828 - 1928. Bangkok : Bangkok Times Press, 1928.

_____. Our Garden Is So Fair. Philadelphia : The Blakiston Co., 1943.

Moffat, Abbot Low. Mongkut. The King of Siam. Ithaca : Cornell University Press, 1961.

Mook, H.J. Van. The Stake of dempocracy in Southeast Asia. New York : Norton, 1950.

Thucydides. The History of the Peloponnesian War.

New York : Oxford University Press, 1960.

Turpin. History of the Kingdom of Siam. New York :

The MacMillan Co., 1941.

Vella, Walter Francis. The Impact of the West on

Government in Thailand. Berkeley : University of
California Press, 1955. pp. 317 - 410 (Publications
in Political Science Vol. 4, No. 3)

_____. Siam Under Rama III

J.J. Augustin Crlick Stadt : 1957.

Wales, H.G. Quaritch. Ancient Siamese Government and
Administration. London : Bernard Quaritch, Ltd., 1934.

_____. Siamese State Ceremonies. London : Bernard
Quaritch, Ltd., 1931 illus.

Welles, Kenneth E. Historical of Protestant Work in
Thailand 1828 - 1958. Bangkok : Church of Christ in
Thailand, 1958.

Wood, W.A.R. A History of Siam. London : T. Fisher
Unwin, Ltd., 1926.

_____. A History of Siam from the Earliest Times
To 1781. Bangkok : The Siam Barnakich Press, 1933.

Young, Ernest. The Kingdom of the Yellow Robe. 3 rd. ed.
London : Archibald Constable & Co. Ltd., 1907.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย